

میرادِ مکتبہ حبیب

درس نظامی میں علم صرف سے متعلق ایک بنیادی رسالہ
حسن کو کتب عرب بہ درسیہ میں خوشی اول کا درجہ حاصل ہے

مکتبہ حبیب
کراچی - پاکستان

میزانِ مکتبہ حبیب

دَرِیںِ نظامی میں علم صرف سے متعلق ایک بنیادی رسالہ
حسن کو کُتبِ عربہ درسیہ میں خشتِ اَوّل کا درجہ حاصل ہے

طبعة مبدية صحيحة موروثة

مِيزَانُ بُشْرَى

اسم الكتاب :

64

عدد الصفحات

35 روبية

السعر

1432ھ / 2011ء

الطبعة الأولى

مكتبة البشري

اسم الناشر

جمعية شودهري محمد علي الخيرية (مسجلة)

Z-3، اوورسيز بنكلوز، جلستان جوهر، کراتشي، پاکستان

+92-21-34541739, +92-21-37740738 :

الهاتف

+92-21-34023113 :

الفاکس

الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk

www.ibnabbasaisha.edu.pk

البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

+92-321-2196170 : مكتبة البشري، کراتشي، پاکستان

يطلب من

+92-321-4399313 : مكتبة الحرمين، اردو بازار، لاهور.

+92-42-7124656, 7223210 : المصباح، ١٦ - اردو بازار، لاهور.

+92-51-5773341, 5557926 : بك لينڈ، سني پلازہ کالج روڈ، راولپنڈی.

+92-91-2567539 : دار الإخلاص، نزد قصہ خوانی بازار، پشاور.

+92-333-7825484 : مكتبة رشيدية، سرکي روڈ، کوئٹہ.

وأيضاً يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۲۱	امر بانون ثقیلہ و خفیفہ	۵	فعل ماضی .....
۲۲	بحث نہی، قاعدہ بنائے نہی	۶	مستقبل و حال .....
۲۳	نہی بانون ثقیلہ و خفیفہ	۷	فعل ماضی معروف و مجہول .....
۲۵	اسم فاعل و مفعول، قاعدہ بنائے اسم فاعل ...	۸	ماضی منفی معروف .....
۲۶	اسم ظرف و اسم آلہ، قاعدہ بنائے اسم ظرف ..	۹	فوائد نافعہ، ماضی قریب و بعید .....
۲۷	اسم آلہ و اسم تفضیل، قاعدہ بنائے اسم آلہ	۱۰	فعل مضارع، علامات مضارع .....
	منشعب	۱۱	فعل مضارع معروف و مجہول .....
	مقدمہ	۱۲	مضارع منفی معروف .....
۲۹	بحث ثلاثی و رباعی	۱۳	مضارع منفی بـ "لن" .....
۳۰	ثلاثی مجرد، مطرد باب اول	۱۵	مضارع منفی بـ "لم" .....
۳۱	مطرد باب دوم و سوم	۱۶	بحث لام تاکید بانون تاکید .....
۳۳	مطرد باب چہارم	۱۷	نون ثقیلہ و نون خفیفہ .....
۳۴	مطرد باب پنجم	۱۹	بحث امر، قاعدہ بنائے امر .....
۳۵	شاذ باب اول	۲۰	امر معروف و مجہول .....
۳۶	شاذ باب دوم		
۳۷	شاذ باب سوم		

موضوع	صفحة	موضوع	صفحة
ثلاثي مزيد فيه، غير ملحق برباعي	٣٨	باب الفعل والفاعل	٤٠
باب افعال واستفعال	٣٩	باب افعيال	٤١
باب افعال وفعال	٤٠	باب افعيال وفعال	٤٢
باب افعيال	٤١	باب افاعل وفعال	٤٣
باب افعال وفعال	٤٢	باب افعال	٤٤
باب افعيال وفعال	٤٣	باب تفعيل وفعال	٤٥
باب افعال	٤٤	باب مفاعلة	٤٦
باب تفعيل وفعال	٤٥	رباعي مجرد، باب تفاعل وفعال	٤٧
باب مفاعلة	٤٦	رباعي مزيد فيه، باب تفاعل	٤٨
رباعي مجرد، باب تفاعل وفعال	٤٧		
رباعي مزيد فيه، باب تفاعل	٤٨		

منشعب منظوم

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين، والعاقبة للمتقين، والصلاة على رسوله محمد وآله وأصحابه أجمعين.

بداں - أسعدك الله تعالى في الدارين - کہ جملہ افعال متصرفہ برسہ گونه است: ماضی و مستقبل و حال، و ہر چہ جزایں سہ چیز است متفرع ست ہم ازیں سہ، إماما ماضی فعلے را گویند کہ .....
یعنی ماضی و مستقبل و حال یعنی برائندہ

الحمد لله: [جمیع ستایش ثابت ست مرخدائے را کہ پروردگار عالمیان ست.] چوں کہ در حدیث شریف آمده است کہ "کل أمر ذي بال لم يبدأ باسم الله"، وفي الأخرى: "بالحمد لله"، فهو أبتَر" یعنی ہر امر صاحب شان کہ ابتداء کردہ نشود در اں باسم خدا یا بجمہ او، پس آں دُم بریدہ و ناتمام ست، لهذا مصنف رحمہ اللہ برائے متابعتِ آں کتاب خود بہ بسم اللہ والحمد للہ آغاز کرد. (مولوی محمد عسکری قنوجی)

والعاقبة: و نکوئی آخرت ثابت ست برائے متقیان. **للمتقين:** یعنی ثابت است برائے متقین. سوال: متقی چیست؟ جواب: المتقي من اتقى من الشرك والمعاصي. **والصلاة:** [و رحمت کاملہ نازل باد بر رسول خدا کہ اسم او محمد صلی اللہ علیہ وسلم است و بر آل و اصحاب آں ہمگناں رحمہم اللہ] و صلوة بمعنی رحمت ست اگر منسوب بخدائے تعالیٰ باشد، و بہ معنی دعا ست اگر منسوب باشد بہ بندگان خدا، و بمعنی استغفار است اگر منسوب باشد بملائکہ، و بہ معنی تسبیح و تہلیل است چوں منسوب باشد بہ وحوش و طیور.

وآله: مراد از آل جگر گوشہ مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم اند. (قنوجی) **و أصحابه:** و از اصحاب مراد آں مؤمنان اند کہ صحبتِ نبی صلی اللہ علیہ وسلم دریافته، و با ایمان وفات یافته باشند. **بداں:** امر ست از دانستن و خطابے عام مر ہر مخاطب را، و غرض ازیں ہوشیار کردن تا بیدار شدہ بدانند آنچه با او گفته می شود. **أسعدك الله:** نیک بخت کند ترا خدائے برتر در دو جہاں.

الدارين: سوال: "في الدارين" گفت، "في الكونين" چرا نہ گفت؟ جواب: کونین عام ست دنیا و آخرت و زمین و آسمان را، و درینجا مراد خاص است ای دنیا و آخرت. (ازت) **افعال:** افعال جمع فعل و آں آنست کہ بیکے از ازمنہ ثلاثہ یعنی ماضی و مستقبل و حال تعلق دارد، و فعل متصرف در اصطلاح اہل صرف آنرا گویند کہ از مصدرش ماضی و مضارع و امر و نہی و غیرہ صیغنائے بر آیند. (قنوجی) **متفرع:** متفرع صیغہ اسم فاعل است از باب تفرع بمعنی بر آمدن از چیزے و آنانکہ مفعول گویند اختراع است. (احمد یوسف) **امام ماضی:** سوال: ماضی را در ذکر چہرا مقدم کرد؟ جواب: زیرا کہ زمانہ اش مقدم است.

بزمانہ گذشتہ تعلق دارد، و آخر او مبنی باشد بر فتحہ قَلَّتْ حُرُوفُهُ أَوْ كَثُرَتْ مگر بعارض، چون:

فَعَلَ فَعِلَ فَعُلَ فَعَلَلَ چوں: ضَرَبَ سَمِعَ كَرَّمَ بَعَثَ. اما ^{انی بنا کرده شدہ باشد} ^{کم باشد حروف آن یا بسیار} مستقبل فعلی را گویند کہ بزمانہ آئندہ تعلق دارد، و آخر او مرفوع باشد مگر بعارض، چون: يَفْعَلُ يَفْعَلُ يَفْعَلُ يَفْعَلُ چوں يَضْرِبُ ^{شدہ آن یک مرد} ^{ایں ہمہ موزوں بہ اند}

يَسْمَعُ يَكْرُمُ يُبْعَثُ. اما حال فعلی را گویند کہ بزمانہ موجودہ تعلق دارد، و صیغہ حال پہچو صیغہ استقبال است، و از ہر یکے از یں ماضی و مضارع چہار دہ کلمہ بیرون می آیند، سہ ازاں مرند کر غائب ^{یعنی در تلفظ مانند یفعل} راست، و سہ ازاں مر مؤنث غائب راست، و سہ ازاں مر مذکر حاضر راست، و سہ ازاں مر مؤنث حاضر راست، و دو ازاں مر حکایت نفس متکلم راست در اول صیغہ و حدان حکایت نفس متکلم مذکر و مؤنث یکساں است، .....

مبنی: یعنی آخرش از داخل شدن عوامل مختلفہ متغیر نشود، و آنچه خلاف این است معرب است، شعر:

مبنی آن باشد کہ ماند برقرار معرب آن باشد کہ گردد بار بار

(حکیم محمد عسکری)

فتحہ: زیرا کہ فتحہ اخف الحركات است. **بعارض:** یعنی در یں صورت مبنی بر فتحہ نہ باشد چنانکہ در فَعَلُوا برعایت و او آخرش مضموم شد. **فَعَلَ:** یعنی کرد آن یک مرد در زمانہ گذشتہ بحث فعل ماضی معروف. **فَعَلَلَ:** فعلل مثال رابع ماضی رباعی مجرد است.

کرم: بزرگ شد آن یک مرد. **مرفوع:** باید دانست کہ مصنف رحمہ اللہ در بیان حرکت ماضی فتحہ گفت نہ نصب این جا مرفوع گفت نہ مضموم؛ زیرا کہ ماضی مبنی است و مضارع معرب است و رفع و نصب و جر مخصوص بالقلب معرب اند و ضمہ و فتحہ و کسرہ مشترک در ہر دو. **مگر بعارض:** یعنی آخر او از دخول عوامل ناصب و جازم متغیر شود. **یفعل:** میکند خواهد کرد آن یک مرد. **یضرب:** میزند خواهد زد آن یک مرد. **یسمع:** می شنود و خواهد شنید. **یکرم:** بزرگ می شود و بزرگ خواهد شد. **یبعث:** می برانگیزد و خواهد برانگیخت. **صیغہ:** صیغہ در اصطلاح اہل صرف عبارت است از ہیأتی کہ حاصل شود کلمہ را بسبب ترتیب حروف مع حرکات و سکنات.

مضارع: مضارع فعلی است کہ دلالت کند بر حالات باقتران زمانہ حال و آئندہ چوں یضرب ای میزند یا خواهد زد. **مرند کر:** لفظ "مر" بمعنی خاص برائے افادہ حصہ و تخصیص است، لیکن در بیجا زائد است صرف برائے تحسین. (مولوی محمد عسکری)

غائب: یعنی واحد و تشنیہ و جمع. **مؤنث:** یعنی واحد و تشنیہ و جمع. **حاضر:** یعنی واحد و تشنیہ و جمع.

حاضر: یعنی واحد و تشنیہ و جمع. **یکساں:** مثلاً فعلت کہ برائے مذکر است و برائے مؤنث نیز.

دور دوم صیغہ حکایت نفس متکلم تشنیہ و جمع مذکر و مؤنث نیز یکساں ست، و ہر یکے ازیں ماضی و مضارع بردونہ گوئے است: معروف و مجهول، و ہر یکے ازیں نیز بردو گوئے است: اثبات و نفی۔
 یعنی بردو نوع است

بحث اثبات فعل ماضی معروف

فَعَلْتُ	فَعَلْنَا	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ
فَعَلْتُ	فَعَلْنَا	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اثبات فعل ماضی معروف بود، چوں خواہی کہ مجهول بنا کنی، فائے فعل را ضمہ کن، و عین فعل را کسرہ دہ در دو حال، و لام کلمہ را بر حالت خود بگذار تا ماضی مجهول گردد۔
 اگر نہ باشد و الا بحالت خود بگذار

معروف: [لیکن امر چنان نشود؛ زیرا کہ او مجهول نیاید. (قنوجی)] معروف آن فعل ست کہ منسوب شود بفاعل جلی یا خفی نحو: سعد اللہ ویسعد. (محمد عسکری قنوجی) **مجهول:** و فعل مجهول آن است کہ چنان نہ بود، بلکہ منسوب باشد بمفعول جلی یا خفی نحو: صنع العالم ویصنع. (مولوی محمد عسکری قنوجی) **اثبات:** سوال: مثبت چیست، و منفی چیست؟ جواب: مثبت فعلی معنی مصدری آن منسوب الیہ مقارن و ثابت باشد چوں: ضرب زید یعنی زوزید، و منفی مخالف ایں نحو: ما ضرب زید ای نزدیک زید. (ازت) **فعل:** کرد آن یک مرد زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی معروف. **فَعَلَا:** کردند آن دو مرد. **فَعَلُوا:** کردند آن ہمہ مرداں. **فَعَلْتُ:** کرد آن یک زن ایں. **فَعَلْنَا:** کردند آن دوزناں ایں. **فَعَلْنَ:** کردند آن ہمہ زناں ایں. **فَعَلْتَ:** کردی تو یک مرد ایں. **فَعَلْتُمْ:** کردید شما دو مرداں ایں. **فَعَلْتُمَا:** کردید شما ہمہ مرداں ایں. **فَعَلْتِ:** کردی تو یک زن ایں. **فَعَلْتُنَّ:** کردید شما دوزناں ایں. **فَعَلْتُنَّ:** کردید شما ہمہ زناں ایں. **فَعَلْتُ:** کردم من یک مرد یا یک زن صیغہ واحد مذکر و مؤنث. **فَعَلْنَا:** کردیم ما دو مرد یا دو زن یا ہمہ مرداں یا ہمہ زناں در زمان گذشتہ صیغہ تشنیہ و جمع مذکر و مؤنث حکایت نفس متکلم مع الغیر.

فصل: در لغت بمعنی جدا کردن است، و از آوردن ایں لفظ اشارہ است بایں کہ ایں بحث از ما قبلش جدا گانہ است. (من قنوجی) **کسرہ:** یعنی اگر مضموم باشد یا مفتوح، لیکن اگر خود مکسور باشد پس حاجت کسرہ ثانی نیست نحو: حسب. (مولوی محمد عسکری)

بحث اثبات فعل ماضی مجهول

فَعِلَ	فَعِلَا	فَعِلُوا	فَعِلْتُ	فَعِلْتَا	فَعِلْنَ	فَعِلْتِ
فَعِلْتُمَا	فَعِلْتُمْ	فَعِلْتِ	فَعِلْتُمَا	فَعِلْتُنَّ	فَعِلْتُ	فَعِلْنَا

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اثبات فعل ماضی مجهول بود، چون خواہی کہ نفی بنا کنی مائے نفی در اول او در آرتا ماضی منفی گردد و مائے نفی در لفظ ماضی ہیج عمل نکند، چنانچہ بود ہمہ راں طریق باشد لیکن عمل در معنی کند یعنی مثبت را بمعنی منفی گراند.

بحث نفی فعل ماضی معروف

مَا فَعَلَ	مَا فَعَلَا	مَا فَعَلُوا	مَا فَعَلْتُ	مَا فَعِلْتَا	مَا فَعِلْنَ	مَا فَعِلْتِ
------------	-------------	--------------	--------------	---------------	--------------	--------------

بحث اثبات: بحث مثبت را بر منفی چہ مقدم کردند؟ زیرا کہ مثبت اصل است و منفی فرع وے، و ایں قاعدہ مسلمہ است کہ اصل بر فروع خویش مقدم باشد، لہذا مقدم گشت. (عسکری قنوجی) **فَعِلَ:** کردہ شد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی مجهول. **فَعِلَا:** کردہ شدند آں دو مرد ایں. **فَعِلُوا:** کردہ شدند آں ہمہ مرداں ایں. **فَعِلْتُ:** کردہ شد آں یک زن ایں. **فَعِلْتَا:** کردہ شدید شاد و زناں. **فَعِلْنَ:** کردہ شدند آں ہمہ زناں ایں. **فَعِلْتِ:** کردہ شدی تو یک مرد. **فَعِلْتُمَا:** کردہ شدید شاد و مرداں ایں. **فَعِلْتُمْ:** کردہ شدید شاد ہما مرداں ایں. **فَعِلْتِ:** کردہ شدی تو یک زن ایں. **فَعِلْتُمَا:** کردہ شدید شاد ہما زناں ایں. **فَعِلْتُنَّ:** کردہ شدند شاد ہما زناں. **فَعِلْتُ:** کردہ شدم من یک مرد یا یک زن. **فَعِلْنَا:** کردہ شدیم ما دو مرد یا دو زن یا ہمہ مرداں یا ہمہ زناں ایں.

نفی بنا کنی: یعنی ماضی منفی بنا کنی. **در اول:** یعنی در اول فعل ماضی. **ماضی منفی:** چنانکہ از کلمہ "ما" حاصل میشود، ہمچناں از کلمہ "لا" حاصل می شود، لیکن ایں کمتر است. (قنوجی) **ہیج عمل:** چنانکہ مَا فَعَلَ نہ کرد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی فعل ماضی معروف اکوں "ما" در فعل سوائے معنی منفی ہیج تغیر نکرده است، فافہم. (محمد حسین ہزاروی)

در معنی: و در دخول "لا" بر ماضی سہ شرط است (۱) تکرار آں بر ماضی دیگر نحو: ﴿فَلَا صَدَقَ وَلَا صَلَّى﴾ (القیامۃ: ۳۱) (۲) یاد در محل دعا واقع شود چوں: أَلَا لَا بَارَكَ اللَّهُ فِي سَهِيل. (۳) یاد در جواب قسم چوں: تَاللَّهِ لَأَعَذَّبَهُمْ بَعْدَهَا سَقَرًا.

بمعنی منفی: یعنی معنی نفی در معنی البتہ تغیر پیدا کند، و چوں ایں قول منتظمین سوال بود کہ عمل او در معنی چیست جواب داد =

مَا فَعَلْتُمْ	مَا فَعَلْتُ	مَا فَعَلْتُمَا	مَا فَعَلْتُنَّ	مَا فَعَلْتُ	مَا فَعَلْنَا
----------------	--------------	-----------------	-----------------	--------------	---------------

فوائد نافعہ

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث ماضی مطلق بود، چوں خواہی کہ ماضی قریب یا بعید یا استمراری و غیرہ بنا کنی، پس اگر لفظ "قَدْ" بر ماضی مطلق داخل کنی ماضی قریب گردد چوں: قَدْ ضَرَبَ، و اگر لفظ "كَانَ" داخل کنی ماضی بعید شود نحو: كَانَ ضَرَبَ و اگر آں را بر مضارع داخل کنی ماضی استمراری گردد، چوں كَانَ يَفْعَلُ، و اگر بر ماضی مطلق لفظ لَعَلَّمَا در آری ماضی احتمالی گردد نحو: لَعَلَّمَا فَعَلَ، و همچنان اگر بجائے لَعَلَّمَا لفظ لَيْتَمَا داخل کنی ماضی تمنائی گردد چوں: لَيْتَمَا ضَرَبَ، باید دانست کہ از ہر یک انہما چہارہ چہارہ صیغہ برمی آیند، چنانکہ در ماضی مطلق گذشت.

= مصنف رحمہ اللہ بقول خود یعنی مثبت را اِلْحِ (قنوجی) مَا فَعَلَ: نہ کرد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی معروف. مَا فَعَلَا: نکردند آں دو مرداں. مَا فَعَلُوا: نکردند آں ہمہ مرداں. مَا فَعَلَتْ: نہ کرد آں یک زن. مَا فَعَلْنَا: نکردند آں دو زناں. مَا فَعَلْنَ: نکردند آں ہمہ زناں. مَا فَعَلْتِ: نکردی تو یک مرد. مَا فَعَلْتُمَا: نکردید شما دو مرداں. مَا فَعَلْتُمْ: نکردید شما ہمہ مرداں. مَا فَعَلْتِ: نکردی تو یک زن. مَا فَعَلْتُمَا: نکردی شما دو زناں. مَا فَعَلْتُنَّ: نکردید شما ہمہ زناں. مَا فَعَلْتُ: نکردم من یک مرد یا یک زن. مَا فَعَلْنَا: نکردیم ما دو مرد یا دو زن یا ہمہ مرداں یا ہمہ زناں. ماضی مطلق: آنچہ دلالت کند بے قید بر زمانہ گذشتہ، و آں را در اصطلاح اہل صرف ماضی مطلق گویند. (من قنوجی) ماضی قریب: تعریقات لہنا بر حاشیہ مکتوب است. ماضی قریب گردد: ماضی قریب آں است کہ دلالت کند بر زمانہ گذشتہ کہ قریب بحال باشد. ماضی بعید: ماضی بعید آں است کہ دلالت کند بر زمان گذشتہ کہ بعید شود از حال. ماضی استمراری: آنکہ دلالت کند بر زمانہ گذشتہ علی الدوام، آں را ماضی استمراری نام نہادند. (مولوی محمد عسکری)

ماضی احتمالی: ماضی احتمالی آں است کہ بر زمانہ گذشتہ علی سبیل التردد دلالت کند. ماضی تمنائی: ماضی تمنائی آں است کہ دلالت کند بر زمانہ گذشتہ علی سبیل التمني. انہما: یعنی ماضی قریب و بعید و استمراری و غیرہ. ماضی مطلق: پس ازین حساب جملہ صیغائے ماضی سہ صدوسی و شش گردیدند.

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث فعل ماضی بود، چوں خواہی کہ مضارع بنا کنی، یکے را از علامتہائے ^{یعنی فعل مضارع} مضارع در اول او آر، و آخر او ضمہ کن، و علامت مضارع چہار حرف اند: الف و تاء و یاء و نون کہ ^{اسے در اول فعل ماضی} مجموع وے اُتین باشد، الف و حدان حکایت نفس متکلم راست، و تاء برائے ہشت کلمہ است، سہ ^{یعنی لفظ اُتین} ازاں مر مذکر حاضر راست، و سہ ازاں مر مؤنث حاضر راست، و دو ازاں مر واحد و تشنیہ مؤنث غائب راست، و یاء برائے چہار کلمہ راست، سہ ازاں مر مذکر غائب راست، و یکے مر جمع مؤنث راست، و نون برائے تشنیہ و جمع حکایت متکلم مذکر و مؤنث ست، و در ہفت محل نون ^{یعنی یفعلن} اعرابی را در آر، ^{یعنی نفعل (قوی)}

مضارع: سوال: بعد ذکر ماضی چرا ذکر مضارع نمود؟ جواب: زیرا کہ ماضی اصل است و مضارع فرع وے، چرا کہ مضارع ماخوذ است از ماضی، و اصل بر فرع خویش مقدم مے باشد، لہذا او را مقدم کرد. **علامتہائے:** سوال: علامت چرا گویند؟ جواب: علامت آنرا گویند کہ با او شناختہ شود چیز مے، و مضارع بدخول یکے از حروف اُتین شناختہ می شود. (از تبيان)

در اول: و تخصیص اول ازاں جہت است کہ اگر در آخری آوردند، در بعضے امور ملتبس بصیغہ ماضی می شدند، در بعضے بر زبان آں ثقل مے آید. (از منہج) **و علامت مضارع:** بعضے بجائے لفظ "علامت" لفظ "حروف" گفتہ اند؛ زیرا کہ اینہا بر اسم نیز داخل مے شود، و علامت بمعنی خاصہ است، چوں کہ ایں حروف در اسماء و افعال ہر دو یافتہ مے شود، لہذا خاصہ فعل مضارع نباشد، بلکہ عام اند برائے ہر دو. (عسکری قوی) **اُتین:** و اُتین صیغہ ماضی غائب ست از اتیان بمعنی آمدن کہ مصدر ست از باب ضرب یضرب.

الف: یعنی الف علامت آں فعل مضارع است کہ برائے وحدان حکایت نفس متکلم مے باشد مثل أفعَل. **تاء:** یعنی تاء علامت ہشت صیغہ است. **حاضر راست:** یعنی تفعَل و تفعَلان کہ واحد و تشنیہ مؤنث غائب است. **یاء:** سوال: یاء برائے غائب چرا مقرر شد؟ جواب: یاء از اوسط مخارج است، و غائب نیز متوسط ست یعنی ذکر او دائر است میان متکلم و مخاطب. (از ت)

نون اعرابی: [یعنی آں نون کہ بدل اعراب است.] سوال: نون اعرابی در آخر مستقبل چرا آوردند؟ جواب: نون اعرابی بدل اعراب ست، و محل اعراب آخر کلمہ ست. سوال: محل اعراب آخر کلمہ چرا شد؟ جواب: زیرا کہ اعراب دال ست بر صفت کلمہ فاعلیت یا مفعولیت، مثلاً صفت رار تہ بعدیت است از موصوف، لہذا اعراب بر آخر کلمہ آورده شد. (از ت)

چهار تشنیه که نون اعرابی درینا مکسور باشد، و دو جمع مذکر غائب، و یکے واحد مؤنث حاضر که نون اعرابی درینا مفتوح باشد، و نون جمع مؤنث، چنانکه در ماضی آید، همچنان در مضارع نیز آید.

ای در تفعّلین   ای در فعل ماضی   یعنی در فعل مضارع

بحث اثبات فعل مضارع معروف

يَفْعَلُ	يَفْعَلَانِ	يَفْعَلُونَ	تَفْعَلُ	تَفْعَلَانِ	يَفْعَلْنَ	تَفْعَلُ
تَفْعَلَانِ	تَفْعَلُونَ	تَفْعَلَيْنِ	تَفْعَلَانِ	تَفْعَلْنَ	أَفْعَلُ	نَفْعَلُ

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اثبات فعل مضارع معروف بود، چوں خواهی کہ مضارع مجهول بنا کنی، علامت مضارع راضمہ دہ، و عین کلمہ رافتحہ .....
 کہ الف و تاء و نون است

چهار تشنیه: [أي يفعّلان تفعّلان تفعّلون تفعّلان] سوال: در چهار تشنیه چرا نون مکسور باشد؟ جواب (۱): چونکہ ما قبل نون الف ست، پس نون محتمل ہر اعراب ست، و قاعدہ: الساکن إذا حرك حرك بالكسر مرخ کسرہ گردید، لہذا کسرا دادند. جواب (۲): و نیز کسرہ متوسط است میان فتح و ضمہ، و تشنیه متوسط است میان واحد و جمع، پس دادن متوسط بمتوسط اولی ست. جواب (۳): و نیز بسبب مشابہت با تشنیه اسم چوں: رَجُلَانِ. **نون اعرابی:** یعنی آن نون کہ بدل اعراب است.

يَفْعَلُ: می کند و خواهد کرد آن یک مرد در زمانہ حال و استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل مضارع معروف. (ت)
يَفْعَلَانِ: می کنند و خواهند کرد آن دو مرد. **يَفْعَلُونَ:** می کنند و خواهید کرد آن ہمہ مرداں. **تَفْعَلُ:** می کند و خواهد کرد آن یک زن.
تَفْعَلَانِ: می کنند و خواهید کرد آن دو زناں. **يَفْعَلْنَ:** می کنند و خواهند کرد آن ہمہ زناں. **تَفْعَلُ:** می کنی و خواهی کرد تو یک مرد.
تَفْعَلَانِ: می کنید و خواهید کرد شما دو مرد. **تَفْعَلُونَ:** می کنید و خواهید کرد شما ہمہ مرداں. **تَفْعَلَيْنِ:** می کنی و خواهی کرد تو یک زن.
تَفْعَلَانِ: می کنید و خواهید کرد شما دو زن. **تَفْعَلْنَ:** می کنید و خواهید کرد شما ہمہ زناں. **أَفْعَلُ:** می کنم یا خواہم کرد من یک مرد یا یک زن. **نَفْعَلُ:** می کنیم و خواہیم کرد ما دو مرد یا دو زن یا ہمہ مرداں یا ہمہ زناں.

علامت مضارع: سوال: در مضارع مجهول علامت مضارع را چر اضمہ دادند؟ جواب: ضمہ بمناسبت ماضی مجهول دادہ شد. **فتح:** سوال: عین کلمہ را فتح چرا دادند؟ جواب: تا ضمہ اول با فتح عین معتدل شود؛ زیرا چہ مضارع ثقیل ست از ماضی، بسبب زیادتی حروف اتین، پس لحاظ اعتدال ضرور است. و بعضی از صرفیاں نوشتہ اند کہ صیغہ یفعل مثل فعل است در حرکات و سکناات، و بریں وزن کلمہ =

در دو حال، ولام کلمه را بر حالت خود بگذارد، تا مضارع مجهول گردد.

بحث اثبات فعل مضارع مجهول

يُفَعِّلُ	يُفَعِّلَانِ	يُفَعِّلُونَ	تُفَعِّلُ	تُفَعِّلَانِ	يُفَعِّلْنَ	تُفَعِّلُ
تُفَعِّلَانِ	تُفَعِّلُونَ	تُفَعِّلِينَ	تُفَعِّلَانِ	تُفَعِّلْنَ	أُفَعِّلُ	نُفَعِّلُ

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اثبات فعل مضارع مجهول بود، چوں خواہی کہ نفی بـ "لا" بنا کنی، لائے نفی در اول او در آر، لائے نفی در لفظ ہیج عمل نکند، چنانکہ بود ہمہ راں طریق باشد، لیکن عمل در ^{ای در اول فعل مضارع} معنی کند، یعنی مثبت را بمعنی منفی گرداند.

بحث نفی فعل مضارع معروف

لَا يَفَعِّلُ	لَا يَفَعِّلَانِ	لَا يَفَعِّلُونَ	لَا تَفَعِّلُ	لَا تَفَعِّلَانِ	لَا يَفَعِّلْنَ	لَا تَفَعِّلُ
---------------	------------------	------------------	---------------	------------------	-----------------	---------------

= در عرب نیامد والا نادر، پس ایں وزن غیر معقول باشد، و مجهول ہم غیر معقول است، لہذا اختیار کردہ شد. (از تبیان)
دو حال: اگر مضموم باشد یا مکسور، واگر مفتوح باشد بدستور باقی ماند. (منہ قنوجی) **بگذار:** زیرا کہ ضمہ ضروری است مگر بعارض.
يُفَعِّلُ: کردہ می شود و کردہ خواہد شد آں یک مرد در زمانہ حال و استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل مضارع مجهول، و قس البواقی علیٰ هذا. **نفی بـ "لا":** سوال: بحث لائے نفی را بعد بحث مثبت چرا ذکر کرد؟ جواب: زیرا چہ منفی فرع مثبت است. (ت)
در اول: سوال: لائے نفی را در اول فعل مضارع چرا می آرند؟ جواب: تا از ابتدائے کلام سامع آگاہ شود کہ ایں کلام منفی است. (ت)
نفی در لفظ: سوال: نفی مضارع ہم چنانکہ از کلمہ "لا" حاصل می شود از کلمہ "ما" ہم می شود نحو: ﴿وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ﴾ (البقرہ: ۲۶) پس وجہ تخصیص ذکر لائے نفی چیست؟ جواب: کثرت استعمال لائے نفی بر فعل مضارع بہ نسبت مائے نفی. (منہ)
بود ہمہ راں: ای لفظ مضارع قبل دخول لائے نفی. (منہ)

در معنی: و ہر گاہ خلجان می شد کہ در معنی ہم ہیج عمل نہ کردہ است چرا کہ معنی فعل مضارع ہم چنانکہ بود باقی می ماند، و نفی از کلمہ "لا" مستفاد می شود. جواب داد مصنف بقول خود، یعنی فعل مضارع مثبت را اِلخ. (منہ) **لَا يَفَعِّلُ:** نمی کند و نخواہد کرد آں یک مرد در زمان حال و استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی فعل مضارع معروف، و قس البواقی علیٰ هذا.

لَا تَفْعَلَانِ	لَا تَفْعَلُونَ	لَا تَفْعَلَيْنِ	لَا تَفْعَلَانِ	لَا تَفْعَلْنَ	لَا تَفْعَلُ
-----------------	-----------------	------------------	-----------------	----------------	--------------

بحث نفی فعل مضارع مجهول

لَا يُفْعَلُ	لَا يُفْعَلَانِ	لَا يُفْعَلُونَ	لَا تُفْعَلُ	لَا تُفْعَلَانِ	لَا يُفْعَلْنَ
لَا تُفْعَلَانِ	لَا تُفْعَلُونَ	لَا تُفْعَلَيْنِ	لَا تُفْعَلَانِ	لَا تُفْعَلْنَ	لَا تُفْعَلُ

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث نفی فعل مضارع بـ "لا" بود، چوں خواہی کہ نفی تاکید بـ "لن" بنا کنی، "لن" در اول فعل مضارع در آر، و ایں نفی را نفی تاکید بـ "لن" گویند، و آن در فعل مستقبل در پنج محل نصب کند، و آن پنج محل ایں است: واحد مذکر غائب، واحد مؤنث غائب، واحد مذکر حاضر، و دو صیغہ حکایت نفس متکلم، و در ہفت محل اعرابی راسا قط گرداند، چہار تشنیہ، و دو جمع مذکر غائب و حاضر، و یکے واحد مؤنث حاضر، و در دو کلمہ یعنی جمع مؤنث غائب و حاضر در لفظ ہیچ عمل نہ کند،

لَا يُفْعَلُ: کردہ نمی شود و نخواہد شد آن یک مرد در زمان حال و استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی فعل مضارع مجهول. (منہ قنوجی) **بـ "لن":** سوال: بحث نفی بـ "لن" را چرا از بحث نفی بـ "لا" در ذکر مؤخر کرد؟ جواب: زیرا چہ لائے نفی تغیرے در لفظ نمی دہد و "لن" متغیر می سازد، و آنچہ تغیرے نہد و بحال خود باقی دارد اشرف است. (ت) **نصب کند:** [اگر در آخر اوالف نباشد چوں: لن یحشی] سوال: "لن" چرا فعل مستقبل را نصب کند؟ جواب: وجہ: اَن بفتح ہمزہ کہ از حروف ناصبہ فعل مستقبل اصل ست و "لن" مشابہ او است از حروف و حرکت و سکون و معنی استقبال، پس بمشابهتِ آن "لن" نیز نصب کند. (ت)

ساقط گرداند: سوال: "لن" نون اعرابی را چرا ساقط کند؟ جواب: زیرا چہ نون اعرابی بدل رفع ست، و ہر گاہ کہ "لن" رفع راسا قط کردہ نصب می سازد نون اعرابی را کہ بدل آن است ہم ساقط خواہد کرد. (ت) **چہار تشنیہ:** [یفعلان تفعلان تفعلاان تفعلاان] یعنی تشنیہ مذکر غائب و تشنیہ مؤنث غائب و تشنیہ مذکر حاضر و تشنیہ مؤنث حاضر. **عمل نہ کند:** زیراں کہ آخر آن دو صیغہ ضمیر نون جمع است، و آن بینی ست، و لہذا تغیر نمی شود.

و "لن" مضارع را بمعنی مستقبل منفی گردانند.

بحث نفی تاکید بـ "لن" در فعل مستقبل معروف

لَنْ يَفْعَلَ	لَنْ يَفْعَلَا	لَنْ يَفْعَلُوا	لَنْ تَفْعَلَ	لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ تَفْعَلُوا	لَنْ يَفْعَلَنَّ
لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ تَفْعَلُوا	لَنْ تَفْعَلِي	لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ تَفْعَلَنَّ	لَنْ أَفْعَلْ	لَنْ نَفْعَلَ

بحث نفی تاکید بـ "لن" در فعل مستقبل مجهول

لَنْ يُفْعَلَ	لَنْ يُفْعَلَا	لَنْ يُفْعَلُوا	لَنْ تُفْعَلَ	لَنْ تُفْعَلَا	لَنْ تُفْعَلُوا	لَنْ يُفْعَلَنَّ
لَنْ تُفْعَلَا	لَنْ تُفْعَلُوا	لَنْ تُفْعَلِي	لَنْ تُفْعَلَا	لَنْ تُفْعَلَنَّ	لَنْ أُفْعَلَ	لَنْ نُفْعَلَ

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث نفی تاکید بـ "لن" در فعل مستقبل بود، چوں .....

ولن مضارع: نزد بعضی "لن" موضوع است برائے تاکید نفی مستقبل، و برائے مطلق نفی مستقبل، و نزد بعضی برائے تابید نفی مستقبل است، بدلیل قول او تعالیٰ: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ...﴾ (آل عمران: ۹۱)، و می توان گفت کہ تابید عدم قبول زرمذ کور از جائے دیگر مستفاد باشد، نہ از ایں آیت، و اگر آں برائے تابید نفی مستقبل آید تخصیص "الیوم" در قول او تعالیٰ: ﴿فَلَنْ أَكَلِمَ الْيَوْمَ إِنْشَاءً﴾ (مریم: ۲۶) درست نخواهد شد، فتا سئل، و بعضی براں اند کہ "لن" موضوع است برائے نفی مستقبل، گاہے در تاکید مستعمل است، و گاہے در تابید. (ت)

مستقبل منفی گردانند: زیرا کہ آخر آں دو صیغہ ضمیر نون جمع است و آن مبنی است و لهذا تغیر نمی شود، و معنی حال در فعل مضارع باقی نماند. **لَنْ يَفْعَلَ:** ہر گز نخواہد کرد آں یک مرد در زمان استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی بـ "لن" در فعل مستقبل معروف. **لَنْ نَفْعَلَ:** معانی آں صیغہ از ما تقدم ظاهر اند. **لَنْ يُفْعَلَ:** ہر گز نکرده خواہد شد آں یک مرد در زمان استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی تاکید بـ "لن" در فعل مستقبل مجهول. **لَنْ نُفْعَلَ:** معنی ایں صیغہ را حاجت بیان نیست.

خواہی کہ نفی جحد بـ "لم" بنا کنی، "لم" در اول فعل مضارع در آر، و ایں را نفی جحد بہ "لم" می گویند، و "لم" در فعل مضارع در پنج محل جزم کند اگر در آخر او حرف علت نباشد، و اگر باشد ساقط گرداند
 چوں: لَمْ يَدْعُ وَلَمْ يَرَمْ وَلَمْ يَخْشَ و حروف علت سه است: واو والف ویا، کہ مجموعہ وی وای باشد، پنج محل ایں ست: واحد مذکر غائب واحد مؤنث غائب واحد مذکر حاضر، و دو کلمہ حکایت نفس متکلم، و در ہفت محل نون اعرابی را ساقط گرداند، چہار تشنیہ و دو جمع مذکر غائب و حاضر، و یکے واحد مؤنث حاضر، و در دو محل در لفظ ہیج عمل نکند، و آں دو محل ایں است: جمع مؤنث ....

خواہی: سوال: بمصنف رحمہ اللہ "لن" را بہ بحث "لم" چرا مقدم کرد؟ جواب: زیرا چہ "لن" آخر فعل مضارع را از حرکت باز نہ داشت، بخلاف "لم" کہ از حرکت باز داشت، و آخر را جزم کرد، و نیز "لن" تغیر زمانہ نکرد، و "لم" زمانہ متغیر ساخت، پس اشرفیت "لن" راست. (مولوی عسکری) **در اول:** سوال: "لم" رد اول فعل مضارع چرا آورده شد؟ جواب: تا سامع بر وقت بدو تکلم بفہمید کہ ایں نفی جحد بـ "لم" است. (ت) **بہ "لم":** "لم" حرفے است مستقل لیکن فراء اصلش "لا" گفتہ، و مے گوید کہ میم بدل از الف است الا ہیج دلیلے بریں قول نہ دارد، واللہ اعلم. (منہ)

می گویند: سوال: ایں نفی را نفی جحد بـ "لم" چرا نامیدند؟ جواب: جحد بفتح اول و سکون ثانی بمعنی دانستہ انکار کردن ست. کذا فی "الصراح"، چوں ماضی متحقق الوقوع است پس معنیش را گویا دانستہ انکار کردن است، اما جحد بضم و بفتحتین پس بمعنی قلت غیر ست بمعنی انکار، کذا فی "القاموس" و "منتہی الارباب"، و آنچه شارح میرزا علی بر جندی بفتحتین نقل کردہ، مخالف اکثر کتب معتبرہ است، اما صاحب "منتخب" مے نویسد: جحد بفتح و بالضم انکار کردن ست بدانستگی.

سہ است: سوال: ایں سہ حروف را علت چرا نامیدند؟ جواب: زیرا چہ ایں حروف قبول اعلال مے کنند از حذف و ابدال و اسکان، پس تغیر را را ہے است دریں حروف ہیجو علیل کہ تغیر مزاجی دارد، و نیز علت بالکسر بمعنی بیماری است، کذا فی "الصراح" و وقت بیماری مجموعہ ازیں سہ حروف وائے از زبان مریض بیروں مے آید، شاعرے گوید شعر:

حرف علت نام کردم واو والف ویاے را ہر کردار وے رسد ناچار گوید وائے را

وای: سوال: مجموعہ ایں سہ حروف سوائے وائے دیگر ہم متصور بود، چوں اوی وویاء، پس چرا مصنف رحمہ اللہ وائے را خاص نمود؟ جواب: تا اشارہ باشد بوجہ تشبیہ کہ کلمہ از زبان علیل بیروں مے آید نہ مجموعات دیگر. (ش) **بخش:** مثال الف نہ ترسید آں یک مرد. **ہیج عمل:** زیرا کہ ایں نون علامت جمع مؤنث و ضمیر فاعل ست، و نیز ایں کہ ایں ہر دو نون مبنی ہستند. (منہ قنوجی)

غائب و حاضر، و در همه کلمات عمل در معنی کند، یعنی صیغه فعل مضارع را بمعنی ماضی منفی گردانند.

بحث نفی جحد بـ "لم" در فعل مستقبل معروف

لَمْ يَفْعَلْ	لَمْ يَفْعَلَا	لَمْ يَفْعَلُوا	لَمْ تَفْعَلْ	لَمْ تَفْعَلَا	لَمْ تَفْعَلُوا	لَمْ يَفْعَلْنَ
لَمْ تَفْعَلَا	لَمْ تَفْعَلِي	لَمْ تَفْعَلِي	لَمْ تَفْعَلَا	لَمْ تَفْعَلْنَ	لَمْ أَفْعَلْ	لَمْ نَفْعَلْ

بحث نفی جحد بـ "لم" در فعل مستقبل مجهول

لَمْ يُفْعَلْ	لَمْ يُفْعَلَا	لَمْ يُفْعَلُوا	لَمْ تُفْعَلْ	لَمْ تُفْعَلَا	لَمْ تُفْعَلُوا	لَمْ يُفْعَلْنَ
لَمْ تُفْعَلَا	لَمْ تُفْعَلِي	لَمْ تُفْعَلِي	لَمْ تُفْعَلَا	لَمْ تُفْعَلْنَ	لَمْ أُفْعَلْ	لَمْ نَفْعَلْ

فصل

ایں همه که گفته شد بحث نفی جحد بلم در مستقبل بود، چون خواهی که لام تاکید بانون تاکید بنا کنی، لام تاکید در اول فعل مستقبل در آر، ونون تاکید در آخر او زیاده کن، و لام تاکید همیشه مفتوح باشد،

منفی گردانند: سوال: "لم" مستقبل را چرا بماضی منفی گردانند؟ جواب: "لم" مشابهت دارد به إن شرطیه؛ زیرا که هر دو عامل جازم اند، و حرف شرط ماضی را بمعنی مستقبل گردانند، هم چنین "لم" مستقبل را بمعنی ماضی گردانند، حملاً للضد علی الضد.

لَمْ يَفْعَلْ: ای نه کرد آن یک مرد در زمانه گذشته صیغه واحد مذکر غائب بحث نفی جحد بـ "لم" در فعل مستقبل معروف، و قس البواقی علی هذا. (منه) **لَمْ يُفْعَلْ:** کرده نشد آن یک مرد در زمانه گذشته صیغه واحد مذکر بحث نفی جحد بـ "لم" در فعل مستقبل مجهول. **لَمْ تُفْعَلْنَ:** معانی این صیغ ظاهر اند. **لام تاکید:** لامیکه افاده معنی تاکید نماید، و مجرد باشد از معنی حالیه؛ زیرا چه اگر معنی حال داشته باشد پس اجتماع بانون تاکید که معنی استقبال پیدا میسازد دشوار است. (ش) **نون تاکید:** اے نونیکه افاده معنی تاکید نماید. **در اول:** سوال: مصنف رحمته الله "در اول مستقبل" گفت "در اول مضارع" چرا نه گفت؟ جواب: برای تنبیه بر این معنی که هنگام دخول لام تاکید و نون تاکید محض معنی استقبال گرفته می شود. **مفتوح باشد:** زیرا که فتحه اخف حرکات است از حرکات ثلثه.

ونون تاکید دو نون است یکے نون ثقیلہ دوم نون خفیفہ، و نون ثقیلہ نون مشدد را گویند، و نون خفیفہ نون ساکن را گویند، و نون ثقیلہ در چہارہ کلمہ در آید، و نون خفیفہ در ہشت کلمہ در آید، و ما قبل نون ثقیلہ در پنج محل مفتوح باشد، و آن پنج محل ایں است: واحد مذکر غائب و واحد مؤنث غائب و واحد مذکر حاضر، و دو صیغہ حکایت نفس متکلم، و در شش محل ما قبل نون ثقیلہ الف باشد، چہار تشنیہ و دو جمع مؤنث غائب و حاضر، دریں دو محل الف فاصل در آید، و در جمع مذکر غائب و حاضر و او دور کردہ شود، ما قبل او ضمہ گذاشتہ شود، تا دلالت کند بر حذف واو، و از صیغہ واحد مؤنث حاضر یا دور کردہ شود، ما قبل او کسرہ گذاشتہ آید، تا دلالت کند بر حذف یاء، و نون ثقیلہ در شش محل مکسور باشد، و آن شش محل ہمانست کہ در الف در می آید، و در باقی ہشت محل مفتوح، و نون خفیفہ در محلیکہ الف باشد ورنہ نیاید، .....

دو نون است: ہر دو نون در افادہ معنی تاکید مستقبل برابر اند، مگر اکثر کوفیاں نون ثقیلہ را اصل و نون خفیفہ را فرع آں سے پندارند، و بصریاں ہر یکے را اصل میدانند، و نزد بعضے در نون ثقیلہ تاکید زائد است بہ نسبت نون خفیفہ. (ت)

نون ثقیلہ: سوال: نون مشدد را ثقیلہ چرا گویند؟ جواب: زیرا چہ مشدد باعتبار آنکہ دو حرف در ویک جا بہم سے آید ثقلے وارد. (منہ) **مفتوح باشد:** در دو محل مضموم و در یک محل مکسور، و در شش محل ساکن چنانچہ سے آید. (منہ) **پنج محل:** سوال: ما قبل نون ثقیلہ را دریں پنج محل ساکن چرانہ کردند؟ جواب: تا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ لازم نیاید. (ت)

الف فاصل: حاجت الف فاصل آوردن چیست؟ جواب: تا اجتماع سے نون زائد لازم نیاید، یکے نون جمع دوم نون ثقیلہ کہ بمنزلہ دو نون است؛ زیرا چہ اجتماع سے نون زائد مکروہ است. سوال: وَلَيَكُونَنَّ سے نون جمع شدند؟ جواب: ہر سے نون زائد نیستند، بلکہ اول اصلی است. سوال: الف را برائے فصل چرا خاص کردند؟ جواب: بوجہ خفت آں. **حاضر:** واو دور کردہ شود بجهت لزوم اجتماع ساکنین میان واو جمع و نون مدغم. **حذف واو:** قولہ: بر حذف واو: سوال: در بجا حذف فاعل لازم آید؛ زیرا چہ واو ضمیر فاعل است و ایں ممنوع است؟ جواب: ضمہ قائم مقام آں موجود است، و ایں چنین حذف درست است.

ونون ثقیلہ: ای جائیکہ پس الف افتد. **باقی ہشت:** یعنی واحد مذکر غائب و جمع مذکر غائب، و واحد مؤنث غائب، و واحد مذکر حاضر، و جمع آں و واحد مؤنث حاضر، و ہر دو صیغہ حکایت نفس متکلم. **محلیکہ الف:** و آن ہشت محل است. **در نیاید:** سوال: دریں شش محل نون خفیفہ چرا نمے آید؟ جواب: بسبب لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حدہ میان الف و نون خفیفہ.

و در باقی محل بیاید، و نون اعرابی بانون تاکید جمع نشود.

بحث لام تاکید بانون تاکید ثقیله در فعل مستقبل معروف

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَانَّ	لَيَفْعَلَانَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ

بحث لام تاکید بانون تاکید ثقیله در فعل مستقبل مجهول

لَيُفْعَلَنَّ	لَيُفْعَلَانَّ	لَيُفْعَلَانَّ	لَيُفْعَلَنَّ	لَيُفْعَلَنَّ	لَيُفْعَلَنَّ	لَيُفْعَلَنَّ
لَتُفْعَلَنَّ	لَتُفْعَلَنَّ	لَتُفْعَلَنَّ	لَتُفْعَلَنَّ	لَتُفْعَلَنَّ	لَتُفْعَلَنَّ	لَتُفْعَلَنَّ

بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفه در فعل مستقبل معروف

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ

بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفه در فعل مستقبل مجهول

لَيُفْعَلَنَّ	لَيُفْعَلَنَّ	لَيُفْعَلَنَّ	لَيُفْعَلَنَّ	لَيُفْعَلَنَّ	لَيُفْعَلَنَّ	لَيُفْعَلَنَّ
لَتُفْعَلَنَّ	لَتُفْعَلَنَّ	لَتُفْعَلَنَّ	لَتُفْعَلَنَّ	لَتُفْعَلَنَّ	لَتُفْعَلَنَّ	لَتُفْعَلَنَّ

بیاید: چرا که مانع نون خفیفه یافته نمی شود. (منه قنوی) **جمع نشود:** تا اجتماع نونات لازم نیاید، و نیز نون اعرابی بدل اعراب رفع ست، و ما قبل نون تاکید مبنی ست، پس جائے اعراب باقی نمانده، لهذا حذف کرده شد. **لَيَفْعَلَنَّ:** هر آئینه هر آئینه خواهد کرد آن یک مرد در زمان مستقبل صیغه واحد مذکر غائب بحث لام تاکید ثقیله در فعل مستقبل معروف.

لَيُفْعَلَنَّ: هر آئینه هر آئینه خواهد شد آن یک مرد در زمان مستقبل صیغه واحد مذکر غائب بحث لام تاکید بانون تاکید ثقیله در فعل مستقبل مجهول، و قس البواقی علی هذا. **لَيَفْعَلَنَّ:** هر آئینه هر آئینه خواهد کرد آن یک مرد در زمان مستقبل صیغه واحد مذکر غائب بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفه در فعل مستقبل معروف. **لَيُفْعَلَنَّ:** هر آئینه هر آئینه خواهد شد آن یک مرد در زمان مستقبل صیغه واحد مذکر غائب بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفه در فعل مستقبل مجهول، و الباقی علی هذا.

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث فعل مستقبل بانون ثقیلہ و خفیفہ بود، چوں خواہی کہ امر بنا کنی، امر گرفته می شود از فعل مضارع، غائب از غائب، حاضر از حاضر، متکلم از متکلم، معروف از معروف، مجهول از مجهول چوں خواہی کہ امر حاضر معروف بنا کنی، علامت مضارع را حذف کن، بعدہ بنگر کہ متحرک می ماند یا ساکن، اگر متحرک میماند آخر را ساکن کن اگر حرف علت نباشد چوں: از تَعْدَ عَدَّ از تَضَعُ ضَعَّ، واگر باشد ساقط شود چوں: از تَقِيَّ قَ، واگر ساکن میماند نظر کن در عین کلمہ، اگر عین کلمہ مکسور باشد یا مفتوح ہمزہ وصل مکسور در اول او در آر، و آخر را ساکن کن اگر حرف علت نباشد چوں: از تَسْمَعُ اسْمَعُ واز .....

امر بنا کنی: [وآں صیغہ ایست کہ طلب کردہ شود بآں فعل از فاعل، سوال: تعریف امر چیست؟ جواب: امر لفظی ست موضوع برائے طلب فعل، اعم از آنکہ متکلم خود را حالے پندارد یا عاجز یا مساوی. و نزد اہل اصول در امر استعلاء معتبر است، و آنچه بروجہ خضوع باشد اورادعاء گویند، امر بالتساوی التماس است کما هو مذکور فی المطولات. (منہ)

فعل مضارع: سوال: امر را از فعل مضارع چرا بنائے سازند؟ جواب: بسبب مناسبت استقبالیست کہ در زمانہ مستقبل مستفاد است؛ زیرا چہ امر کردہ نمی شود بچیزے کہ گذشتہ است، چہ دریں امر تکلیف ما لا یطاق ست، و ہم چنین کردہ نمی شود بایجاد موجود فی الحال کہ محال است. (ت) **چوں خواہی:** ایں ہمہ بجهت مناسبت میان فرع و اصل. **علامت:** یعنی تاء را کہ علامت مضارع حاضر ست. **حذف:** تا التباس نمی شود مضارع در حال وقف. **ساکن:** چونکہ اصل در افعال بسبب فقدان معانی موجبہ اعراب بناست، و مضارع بسبب مشابہت تامہ با اسم فاعل معرب کردہ شدہ بود، چوں علامت مضارع حذف کردہ شد آں مشابہت تامہ نیز باقی نماندہ، پس باز ہماں بنا عود کرد، و معلوم است کہ اصل در مبنی سکون ست، پس ازیں وجہ ساکن کردہ شدہ. (قنوجی)

ساقط: زیرا چہ اگر ساقط نشود، معلوم نخواہد شد کہ ایں سکون بجهت بنائے امر رسیدہ است یا ہماں سکون است کہ از پیشتر حاصل است. (ش) **ہمزہ وصل مکسور:** یعنی بجائے علت مضارع کہ حذف کردہ شد ہمزہ وصل مکسور در آر تا ابتداء بسکون کہ از ممنوعات است لازم نیاید، و ایں ہمزہ را ہمزہ وصل بدیں وجہ گویند کہ ایں ہمزہ ما قبل خود را بما بعد خویش وصل میسازد، و لطف ایں ست کہ خود از میان ہر دو پیروں می آید. **چوں از تسمع اسمع:** چوں خواستند کہ از تَسْمَعُ وَ تَضَرَّبُ بنائے امر حاضر معروف سازند، تائے علامت مضارع را حذف کردند، بعدش سین و ضاد ساکن ماند نظر کردند بر عین کلمہ کہ در تَسْمَعُ مفتوح است و در تَضَرَّبُ مکسور ست، ہمزہ وصل مکسور در اول کلمہ آوردند و آخر را ساکن کردند، اسْمَعُ و اضْرِبْ شد.

تَضْرِبُ اضْرِبْ، واگر باشد ساقط شود چوں: از تَرْمِيْ اَرْمِ واز تَخْشِيْ اِخْشِ، واگر عین کلمه مضموم باشد، همزه وصل مضموم در اول او در آر، و آخر را ساکن کن اگر حرف علت نباشد چوں: از تَنْصُرُ اَنْصُرْ، واگر باشد ساقط شود چوں: از تَدْعُوْ اُدْعُ، چوں خواهی که امر حاضر مجهول و امر غائب معروف یا مجهول بنا کنی، لام امر مکسور در اول او در آر، و آخر او جزم کن اگر حرف علت نباشد، واگر باشد ساقط شود چوں: لِيَدْعُ لِيَرْمِ لِيَخْشِ، و نون تاکید چنانچه در مضارع می آید در امر نیز می آید، و در امر نون اعرابی هم ساقط شود.

بحث امر حاضر معروف

افْعَلْ	افْعَلَا	افْعَلِيْ	افْعَلُوا	افْعَلَا	افْعَلْنَ
---------	----------	-----------	-----------	----------	-----------

بحث امر حاضر مجهول

لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِتَفْعَلِيْ	لِتَفْعَلُوا	لِتَفْعَلَا	لِتَفْعَلْنَ
------------	-------------	--------------	--------------	-------------	--------------

واگر باشد: وصل مکسور نیز از اول یاء واز ثانی الف حرف علت را الگندند. (منه) **همزه وصل مضموم:** همزه وصل مضموم باتباع عین کلمه در آورند. (منه قنوجی) **چوں از تنصر انصر:** [النصرة یاری کردن (قنوجی)] تاء علامت مضارع را حذف کرده مابعدش را ساکن و عین کلمه را مضموم یا قنند همزه وصل مضموم در آورند، و آخر را ساکن کردند، اَنْصُرْ شد. (ت) **ادع:** در اصل تَدْعُوْ بود، ضممه بر او ثقیل پنداشته حذف کردند، تَدْعُوْ بسکون واو شد، چوں بنائے امر حاضر معروف خواستند، تاء علامت مضارع را حذف کردند، و مابعدش را ساکن یا قنند و عین کلمه را مضموم همزه وصل مضموم در اول کلمه در آورند، و آخر او حرف علت شد، قطع شد، اُدْعُ شد. (ت) **لام امر:** سوال: لام امر بر اول کلمه چرا آورند؟ جواب: تا از ابتدائے تکلم معلوم شود که این نوع دیگر است از کلام. سوال: لام امر چرا مکسور باشد؟ جواب: بسبب مشابهت او بلام جاره در اختصاص عمل، و نیز تا فرق شود در لام امر و لام تاکید. (ت) **امر نون اعرابی:** زیرا چه او بدل اعراب ست یا رفع، و هرگاه اعراب وقت بنائے ساقط می شود، و نون اعرابی امر ساقط می شود. (ش) **افعل:** بکن تو یک مرد در زمان آینده صیغه واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر معروف. **لتفعل:** باید که کرده شوی تو یک مرد در زمانه آینده صیغه واحد مذکر حاضر مجهول.

بحث امر غائب معروف

لِیَفْعَلْ	لِیَفْعَلَا	لِیَفْعَلُوا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِیَفْعَلْنَ
------------	-------------	--------------	------------	-------------	--------------

بحث امر غائب مجهول

لِیَفْعَلْ	لِیَفْعَلَا	لِیَفْعَلُوا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِیَفْعَلْنَ	لِأَفْعَلْ	لِنَفْعَلْ
------------	-------------	--------------	------------	-------------	--------------	------------	------------

بحث امر حاضر معروف بانون ثقیلہ

اِفْعَلْنَ	اِفْعَلَانَّ	اِفْعَلُنَّ	اِفْعَلَنَّ	اِفْعَلَانَّ	اِفْعَلُنَّ
------------	--------------	-------------	-------------	--------------	-------------

بحث امر حاضر مجهول بانون ثقیلہ

لِتُفْعَلْنَ	لِتُفْعَلَانَّ	لِتُفْعَلُنَّ	لِتُفْعَلَنَّ	لِتُفْعَلَانَّ	لِتُفْعَلُنَّ
--------------	----------------	---------------	---------------	----------------	---------------

بحث امر غائب معروف بانون ثقیلہ

لِیَفْعَلْنَ	لِیَفْعَلَانَّ	لِیَفْعَلُنَّ	لِتَفْعَلْنَ	لِتَفْعَلَانَّ	لِأَفْعَلَنَّ	لِنَفْعَلَنَّ
--------------	----------------	---------------	--------------	----------------	---------------	---------------

بحث امر غائب مجهول بانون ثقیلہ

لِیَفْعَلْنَ	لِیَفْعَلَانَّ	لِیَفْعَلُنَّ	لِتُفْعَلْنَ	لِتُفْعَلَانَّ	لِأَفْعَلَنَّ	لِنَفْعَلَنَّ
--------------	----------------	---------------	--------------	----------------	---------------	---------------

لِیَفْعَلْ: [باید کہ بکنڈ آں یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر غائب معروف.] سوال: علامت مضارع از امر حاضر مجهول چرا حذف نشد؟ جواب: برائے ایں کہ قلیل الاستعمال است، پس زیادت حرف درو مضائقہ نہ دارد.

لِیَفْعَلْ: باید کہ کردہ شود آں یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر غائب مجهول.

اِفْعَلَنَّ: ہر آئینہ بکن تو یک مرد در زمانہ استقبال صیغہ واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر معروف بانون ثقیلہ. (منہ)

لِتُفْعَلَنَّ: ہر آئینہ باید کہ کردہ شوی تو یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر مجهول بانون ثقیلہ. (قنوجی عم فیضہ)

لِیَفْعَلَنَّ: ہر آئینہ باید کہ بکنڈ آں یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر غائب معروف بانون ثقیلہ. (قنوجی)

لِیَفْعَلَنَّ: ہر آئینہ باید کہ کردہ شود آں یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر غائب مجهول بانون ثقیلہ.

بحث امر حاضر معروف بانون خفیفہ

افْعَلْنَ	افْعَلُنْ	افْعَلِيْنَ
-----------	-----------	-------------

بحث امر حاضر مجہول بانون خفیفہ

لِتَفْعَلْنَ	لِتَفْعَلُنْ	لِتَفْعَلِيْنَ
--------------	--------------	----------------

بحث امر غائب معروف بانون خفیفہ

لَيَفْعَلْنَ	لَيَفْعَلُنْ	لَتَفْعَلْنَ	لَا فَعْلَنْ	لَنَفْعَلْنَ
--------------	--------------	--------------	--------------	--------------

بحث امر غائب مجہول بانون خفیفہ

لَيُفْعَلْنَ	لَيُفْعَلُنْ	لَتُفْعَلْنَ	لَا فُعْلَنْ	لَنُفْعَلْنَ
--------------	--------------	--------------	--------------	--------------

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث امر بود، چوں خواہی کہ نہی بنا کنی پس لائے نہی در اول فعل مستقبل در آر، ولائے نہی در آخر او در پنج محل جزم کند مثل "لم" اگر در آخر او حرف علت نباشد، ....

افْعَلْنَ: ہر آئینہ بکن تو یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر معروف بانون خفیفہ. **لَتَفْعَلْنَ:** ہر آئینہ باید کہ کردہ شوی تو یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر مجہول بانون خفیفہ. **لَيَفْعَلْنَ:** ہر آئینہ باید کہ بکند آں یک مرد در زمانہ آئندہ، صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر غائب معروف بانون خفیفہ. (منہ) **لَيُفْعَلْنَ:** ہر آئینہ باید کہ کردہ شود آں یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر حاضر مجہول بانون خفیفہ. **نہی بنا کنی:** [آں فعلی است کہ طلب کردہ شود بآں ترک فعل از فاعل]. سوال: ایں چنین افعال را نہی چرا نامیدند؟ جواب: زیرا چہ نہی در لغت بمعنی بازداشتن است از کار و گفتار، کذا فی "الصراح". (منہ) سوال: بحث امر را بر بحث نہی در ذکر چہ مقدم کردند؟ جواب: بر نہی حرف نہی کہ مفید معنی عدم است داخل ست نہ بر امر، و وجودی مقدم ست بر عدمی باعتبار شرف. **پس لائے نہی:** ایں قید احترازی ست برائے اخراج لائے نفی. **محل جزم:** سوال: لائے نہی را چہ جزم کند؟ جواب: لائے نہی مشابہ است بلام امر؛ زیرا چہ لام امر برائے طلب فعل ست، ولائے نہی برائے طلب ترک، پس ہر دو شریک شدند در طلب، لہذا عمل او نمودند قد یکفی بهذا القدر.

واگر باشد ساقط گرداند چوں: لَا تَدْعُ وَلَا تَرْمِ وَلَا تَخْشَ، واز ہفت محل نون اعرابی را ہم دور نماید، و در دو محل در لفظ ہیج عمل نکند، و نون تاکید چنانچہ در مضارع می آید ہمراہ طریق در نہی نیز می آید۔
یعنی در جمع مؤنث غائب و حاضر

بحث نہی حاضر معروف

لَا تَفْعَلْ	لَا تَفْعَلَا	لَا تَفْعَلُوا	لَا تَفْعَلِي	لَا تَفْعَلَا	لَا تَفْعَلْنَ
--------------	---------------	----------------	---------------	---------------	----------------

بحث نہی حاضر مجہول

لَا تُفْعَلْ	لَا تُفْعَلَا	لَا تُفْعَلُوا	لَا تُفْعَلِي	لَا تُفْعَلَا	لَا تُفْعَلْنَ
--------------	---------------	----------------	---------------	---------------	----------------

بحث نہی غائب معروف

لَا يَفْعَلْ	لَا يَفْعَلَا	لَا يَفْعَلُوا	لَا تَفْعَلْ	لَا تَفْعَلَا	لَا يَفْعَلْنَ	لَا أَفْعَلْ	لَا نَفْعَلْ
--------------	---------------	----------------	--------------	---------------	----------------	--------------	--------------

بحث نہی غائب مجہول

لَا يُفْعَلْ	لَا يُفْعَلَا	لَا يُفْعَلُوا	لَا تُفْعَلْ	لَا تُفْعَلَا	لَا يُفْعَلْنَ	لَا أُفْعَلْ	لَا نُفْعَلْ
--------------	---------------	----------------	--------------	---------------	----------------	--------------	--------------

بحث نہی حاضر معروف بانون ثقیلہ

لَا تَفْعَلَنَّ	لَا تَفْعَلَانَّ	لَا تَفْعَلْنَ	لَا تَفْعَلَنَّ	لَا تَفْعَلَانَّ	لَا تَفْعَلَنَّ
-----------------	------------------	----------------	-----------------	------------------	-----------------

نون اعرابی: چہار تثنیہ و دو جمع مذکر غائب و حاضر و یکے واحد مؤنث حاضر۔ **دور نماید:** زیرا کہ نون اعرابی بدل اعراب رفع ست، و ہر گاہ لائے نہی اعراب را حذف می کند، پس نون اعرابی را ہم دور نماید۔ (محمد عسکری قنوجی) **در نہی:** برائے تاکید طلب ترک فعل۔ **لَا تَفْعَلْ:** ممکن تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر بحث نہی حاضر معروف، و الباقی علیٰ ہذا۔
لَا تُفْعَلْ: کردہ مشو تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر بحث نہی حاضر مجہول۔ **لَا يَفْعَلْ:** نہ کند آں یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب معروف إلخ۔ **لَا يُفْعَلْ:** کردہ نشود آں یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب مجہول۔ **لَا تَفْعَلَنَّ:** زنہار ممکن تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر معروف بانون ثقیلہ، و الباقی علیٰ ہذا۔

بحث نہی حاضر مجہول بانون ثقیلہ

لَا تُفْعَلَنَّ	لَا تُفْعَلَانَّ	لَا تُفْعَلُنَّ	لَا تُفْعَلَنَّ	لَا تُفْعَلَانَّ	لَا تُفْعَلُنَّ
-----------------	------------------	-----------------	-----------------	------------------	-----------------

بحث نہی غائب معروف بانون ثقیلہ

لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَانَّ	لَا يُفْعَلُنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَانَّ	لَا يُفْعَلُنَّ
لَا نَفْعَلَنَّ	لَا أَفْعَلَنَّ				

بحث نہی غائب مجہول بانون ثقیلہ

لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَانَّ	لَا يُفْعَلُنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَانَّ	لَا يُفْعَلُنَّ
لَا أَفْعَلَنَّ	لَا نَفْعَلَنَّ				

بحث نہی حاضر معروف بانون خفیفہ

لَا تُفْعَلَنَّ	لَا تُفْعَلُنَّ	لَا تُفْعَلَنَّ
-----------------	-----------------	-----------------

بحث نہی حاضر مجہول بانون خفیفہ

لَا تُفْعَلَنَّ	لَا تُفْعَلُنَّ	لَا تُفْعَلَنَّ
-----------------	-----------------	-----------------

بحث نہی غائب معروف بانون خفیفہ

لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلُنَّ	لَا يُفْعَلَنَّ	لَا أَفْعَلَنَّ	لَا نَفْعَلَنَّ
-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------

لَا تُفْعَلَنَّ: زہار کردہ مشو تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر مجہول بانون ثقیلہ. لَا يُفْعَلَنَّ: زہار نہ کند آں یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب معروف بانون ثقیلہ. (منہ) لَا يُفْعَلَنَّ: زہار کردہ نشود آں یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب مجہول بانون ثقیلہ، والباقی علیٰ ہذا.

لَا تُفْعَلَنَّ: زہار ممکن تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر معروف بانون خفیفہ. منہ.

لَا تُفْعَلَنَّ: زہار کردہ مشو تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر مجہول بانون خفیفہ. (منہ)

لَا يُفْعَلَنَّ: زہار نکند آں یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب معروف بانون خفیفہ.

بحث نہی غائب مجہول بانون خفیفہ

لَا يُفْعَلْنَ	لَا يُفْعَلْنَ	لَا تُفْعَلْنَ	لَا أُفْعَلْنَ	لَا نَفْعَلْنَ
----------------	----------------	----------------	----------------	----------------

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث نہی بود، چوں خواہی کہ اسم فاعل بنا کنی، اسم فاعل گرفته می شود از فعل مضارع معروف، پس علامت مضارع را حذف کن، بعد از اں فاء کلمہ را فتح ده، و میان فاء و عین الف فاعل در آر، و عین کلمہ را کسرہ ده، و لام کلمہ را تنوین زیادہ کن، تا اسم فاعل گردد.

بحث اسم فاعل

فَاعِلٌ	فَاعِلَانِ	فَاعِلُونَ	فَاعِلَةٌ	فَاعِلَتَانِ	فَاعِلَاتٌ
---------	------------	------------	-----------	--------------	------------

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اسم فاعل بود، چوں خواہی کہ اسم مفعول بنا کنی، اسم مفعول ساختہ می شود از فعل مضارع مجہول، پس علامت مضارع را حذف کن، بعد از اں میم مفتوح مفعول در اول او در آر،

لَا يُفْعَلْنَ: ز نہار نکرده شود آن یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب مجہول بانون خفیفہ.

اسم فاعل: سوال: تعریف اسم فاعل چیست؟ جواب: اسم فاعل اسمی است کہ مشتق باشد از مضارع، تا دلالت کند بر ذاتی کہ قائم باشد بآں فعل بمعنی حدوث بدون لحاظ تفصیل و زیادت او بر چیز دیگر. **علامت مضارع:** علامت مضارع را بدیں وجہ حذف کردند کہ اسم فاعل مضارع نیست، پس علامتیں نیز درو نخواہد ماند. **کسرہ:** اگر فتحہ باشد یا ضمہ ورنہ بحال خود باید گذاشت.

تنوین زیادہ کن: [زیرا چہ تنوین خاصہ اسم است] تنوین عبارت است از نون ساکن زائد کہ تابع حرکت اخیرہ باشد و در کتابت نیاید. **فَاعِلٌ:** کنندہ یک مرد صیغہ واحد مذکر بحث اسم فاعل، وقس البواقی علی هذا. **اسم مفعول:** اسم مفعول اسمی است کہ مشتق باشد از فعل مضارع مجہول تا دلالت کند بر چیزے کہ بروحدث واقع شود بلا لحاظ تفصیل بر دیگرے.

فعل مضارع: بجهت مناسبت میان ہر دو درینکہ ہر دو منسوب شوند بسوئے مفعول. **میم مفتوح:** سوال: میم را فتح چرا دادند؟ جواب: زیرا چہ فتح اخف الحركات است. **در اول:** اے بجائے علامت مضارع.

وعین کلمہ راضمہ وہ، و میان عین و لام واو مفعول در آر، و لام کلمہ راتنویں وہ، تا اسم مفعول گردد۔
زیرا چہ تنوین خاصہ اسم است

بحث اسم مفعول

مَفْعُولٌ	مَفْعُولَانِ	مَفْعُولُونَ	مَفْعُولَةٌ	مَفْعُولَتَانِ	مَفْعُولَاتٌ
-----------	--------------	--------------	-------------	----------------	--------------

تمتہ در بیان اسم ظرف و اسم آلہ و اسم تفضیل

فصل

چوں خواهی کہ اسم ظرفِ زمان و مکان بنا کنی، علامت مضارع را حذف کن، و میم مفتوح در اول او
یعنی یکے از حروفِ تنوین
 در آر، و عین کلمہ را فتحہ وہ اگر مضموم باشد، ورنہ بحالش بگذار، و لام کلمہ راتنویں ملحق کن، تا اسم
بسبب خفت فتحہ
 زمان و مکان گردد۔
بجائے علامت مضارع
زیرا کہ تنوین خاصہ اسم است

بحث اسم ظرف

مَفْعَلٌ	مَفْعَلَانِ	مَفَاعِلُ
----------	-------------	-----------

ضمہ وہ: اگر مفتوح باشد یا مکسور، ورنہ بحال خود بگذارند۔ **در آر:** مراد از آوردن واو مفعول پیدا کردن واو است؛ زیرا کہ مفعول
 بضم عین در کلام قوم بدون تاء یافته نشد، لہذا ضمہ عین کلمہ را اشباع کردند واو پیدا شد۔ (ش) **مَفْعُولٌ:** کردہ شد یک مرد صیغہ
 واحد مذکر بحث اسم مفعول۔ **اسم ظرف:** سوال: تعریف اسم ظرف چیست؟ جواب: اسمی است کہ ساخته شود از فعل مضارع،
 تا دلالت کند بر زمان وقوع حادثہ یا مکان وقوع حادثہ۔ (ت)

مکان: باید دانست کہ ظرف بر دو نوع است: ۱- ظرف زمان ۲- ظرف مکان۔ ظرف زمان آنست کہ بجواب سوال "متی" واقع
 شود مثلاً متی الصوم ای فی رمضان، و ظرف مکان آنست کہ بجواب سوال "أین" واقع شود چوں أین الأسد ای فی
 الصحراء۔ **علامت مضارع:** سوال: ظرف از فعل مضارع چرامی گیرند؟ جواب: برائے مناسبت میان ہر دو در حرکات
 و سکنات۔ **میم مفتوح:** سوال: باز دیاد میم مفتوح موجب التباس با مصدر میمی گشت، پس چرا میم را زائد کردند؟ جواب: التباس
 میمی بجهت قلت مصدر میمی جائز داشته شد۔ **مَفْعَلٌ:** یکٹ جائے کردن و یکٹ زمانہ کردن صیغہ واحد بحث اسم ظرف۔

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اسم ظرف بود، چوں خواہی کہ اسم آلہ بنا کنی، علامت مضارع را حذف کن و میم مکسور در اول او در آر، و عین کلمہ را فتحہ دہ اگر مفتوح نباشد، و لام کلمہ را تنوین ملحق ساز، تا ^{ای بجائے علامت مضارع} اسم آلہ گردد، و اگر بعد عین کلمہ الف آری، و یا پس لام تا زیادہ کنی دو صیغہ دیگر اسم آلہ کہ اکثر موافق قیاس ست، پدید می آید.

بحث اسم آلہ

مِفْعَلٌ	مِفْعَلَانِ	مِفْعَلَتَانِ	مَفَاعِلُ	وَمِفْعَالٌ	مِفْعَالَانِ	مَفَاعِلٌ
----------	-------------	---------------	-----------	-------------	--------------	-----------

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اسم آلہ بود، چوں خواہی کہ اسم تفضیل بنا کنی، علامت مضارع را حذف کن و ہمزہ اسم تفضیل در اول او در آر، و عین کلمہ را فتحہ دہ اگر مفتوح نباشد، و لام را تنوین مدہ، ایں طریق بنائے اسم تفضیل برائے مذکر است، اما چوں صیغہ مؤنث بنا کنی، بعد حذف علامت مضارع فاء را.....

اسم آلہ: اسم آلہ اسمے ست کہ ساختہ می شود از فعل مضارع تا دلالت کند بر واسطہ فعل ای چیزیکہ بذریعہ استعانت او فعل از فاعل صادر شود، و علامہ تفتازانی نوشتہ است کہ آلہ نمی شود مگر در افعال متعدیہ علاجیہ کہ اثرش تا بمفعول رسد. (منہ)

مفتوح نباشد: اگر مفتوح باشد بحالت خود بگذار، **مِفْعَلٌ:** یکٹ آلہ کردن صیغہ واحد بحث اسم آلہ، و قس البواقی علی ہذا.

اسم تفضیل: سوال: تعریف اسم تفضیل چیست؟ جواب: اسم تفضیل آن اسمے است کہ گرفتہ می شود از مضارع معروف برائے دلالت بر چیزے کہ موصوف است بر زیادت بر ماخذ بر غیر خود، و آن برائے فاعل آید مطردا.

وہمزہ اسم تفضیل: یعنی آنچہ بعد حذف علامت مضارع باقی ماندہ ست، در اولش ہمزہ اسم تفضیل در آر. **در اول:** ہمزہ در اول اسم تفضیل بدیں غرض زائد کردہ شود تا اول کلمہ یا از عنقوان تکلم معلوم مے شود کہ ایں اسم تفضیل ست.

مفتوح: یعنی مضموم باشد یا مکسور. **تنوین مدہ:** زیرا کہ تنوین بر اسم تفضیل نیاید.

ضمہ وہ، وعین را ساکن، وبعد لام الف مقصورہ لاحق کن، ولام کلمہ را فتحہ وہ، تا اسم تفضیل
تا کہ تعادل شود
مؤنث گردد.

بحث اسم تفضیل

أَفْعَلُ	أَفْعَلَانِ	أَفْعَلُونَ	أَفَاعِلُ	فُعَلَى	فُعَلَيَانِ	فُعَلَيَاتُ	فُعَلٌ
----------	-------------	-------------	-----------	---------	-------------	-------------	--------

تَمَّتْ

ضمہ وہ: زیرا کہ چون علامت مضارع را بسبب وقوع تغیر در صیغہ مضارع حذف کردند فاء کلمہ ساکن ماند وزائد کردن حرف بجہت انحطاط درجہ مؤنث از درجہ مذکر مناسبت نیفتاد، لہذا حرکات فاء کلمہ را ترجیح دادند، چون ضمہ قوی است، واول کلمہ متحمل آں می تواند شد، لہذا ضمہ را اختیار کردند.

الف مقصورہ: الف مقصورہ کہ علامت تانیث است و آں الفی است کہ بعد او ہمزہ نباشد، **ولام کلمہ:** و چون ما قبل الف فتحہ باید، لہذا لام کلمہ را إلخ. **أَفْعَلُ:** کننده ترکیب مرد صیغہ واحد مذکر بحث اسم تفضیل.

منشعب منشور

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين، والعاقبة للمتقين، والصلاة والسلام على رسوله محمد وآله وأصحابه أجمعين.

بدان - أسعدك الله تعالى في الدارين - کہ جملہ افعال متصرفہ واسمائے متمکنہ از روئے ترکیب حروف اصلی بردو گونه است: ثلاثی و رباعی، اما ثلاثی آں باشد کہ در ماضی اوسہ حرف اصلی باشد چوں: نَصَرَ وَضَرَبَ، و رباعی آں باشد کہ در ماضی او چہار حرف اصلی باشد چوں: بَعَثَ .....
 مدد کرد آں یکت مرد   زد آں یکت مرد

والسلام: زیادت لفظ سلام اقتداء بکلام الملک العلام: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ (الأحزاب: ۵۶).
بدان: سوال: مصنف رحمہ "بدان" گفت "بشنو" چراندہ گفت؟ جواب: "بدان" تعلق بدل دارد، و "بشنو" تعلق بگوش، و فعل قلب از فعل گوش اقوی می باشد. سوال: "اعلم" چراندہ گفت؟ جواب: چونکہ "اعلم" لفظ عربی ست، و دشوار است برائے مبتدیان بہ نسبت فارسی، لہذا مصنف رحمہ اور اختیار نہ کرد. (قنوجی) **أسعدك:** سوال: "أسعد" صیغہ ماضی است، معنیش استقبال چرامی گیرند؟ جواب: چند جاماضی بمعنی مستقبل آید چنانچہ شاعر گفتہ:

آمدہ ماضی بمعنی مضارع چند جا   عطف ماضی بر مضارع در مقام ابتداء
 بعد موصول ونداء و لفظ حیث و کما   در جزاء و شرط و عطف ہر دو باشد در دعا

سوال: چوں مقصود معنی مستقبل بود پس خودش چرانیادرد؟ جواب: برائے تفاؤل یعنی تا باعتبار صورت دلالت کند کہ ایں دعا مقبول شد، و مثل ماضی متحقق الوقوع است. (م)

واسمائے متمکنہ: [اسم متمکن اسمی ست کہ آخرش جادہ اعراب و تنوین را. (محمد عسکری قنوجی) مراد از اسم متمکن معرب است، و داخل ست در اں مصدر و مشتق و جامد. **حروف اصلی:** حروف اصلی آنست کہ در جمیع متصرفات کلمہ یافتہ شود، و در موازنہ برابر فا و عین و لام واقع شود، و آنچه خلاف است اورا غیر اصلی گویند. (قنوجی عم فیضہ) **رباعی:** رباعی بضم اول منسوب است بسوئے اربعہ مفتوح، و پچہنیں ثلاثی بضم اول منسوب بثلاثہ و ضم اول از تغیرات نسبت است و منسوب بثلاث و رباع بضم نیست؛ زیرا کہ زید بر ثلاثی صادق نئے آید چہ زید منسوب بہ حرف نیست. (ن) سوال: ثلاثی و رباعی قسم فعل و اسم است، و تعریف ثلاثی و رباعی =

وَعَرَقَبَ. اما ثلاثی بر دو گونه است: یکے مجرد که در ماضی او حرف زائد نباشد، و دیگر مزید فیہ کہ در ماضی او حروف زائد نیز باشد. اما آنکہ در حروف زائد نباشد آن نیز بر دو گونه است، یکے مطرد کہ وزن او بیشتر آید، و دیگر شاذ کہ وزن او کمتر آید، اما مطر در اینجا پنج باب است:

باب اول: بر وزن فَعَلَ يَفْعَلُ بفتح العين في الماضي، وضمها في الغابر چوں: النصر
والنصرة یاری کردن.
تصریفه:

نَصَرَ يَنْصُرُ نَصْرًا فَهُوَ نَاصِرٌ وَنُصِرَ يُنْصَرُ نَصْرًا فَهُوَ مَنْصُورٌ الْأَمْرُ مِنْهُ أَنْصَرُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ
ماضی معروف مضارع معروف اسم فاعل ماضی مجهول مضارع مجهول اسم مفعول امر حاضر معروف
لَا تَنْصُرُ الظَّرْفَ مِنْهُ مَنْصَرٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مَنْصَرٌ وَمِنْصَرَةٌ وَمِنْصَارٌ وَتَنْثِنِيهِمَا مَنْصَرَانِ
ثنیہ اسم ظرف ثنیہ اسم ظرف ثنیہ اسم ظرف ثنیہ اسم ظرف
وَمِنْصَرَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَنْاصِرٌ وَمَنْاصِيرٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَنْصَرُ وَالْمُؤْنِثُ مِنْهُ نُصْرَى
ثنیہ اسم آلہ جمع ثنیہ اسم آلہ جمع اسم فاعل التفضیل واحد مذکر اسم تفضیل
وَتَنْثِنِيهِمَا أَنْصَرَانِ وَنُصْرَيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَنْصَرُونَ وَأَنْصَارٌ وَنُصْرٌ وَنُصْرِيَّاتٌ.
صیغہ جمع مذکر بحث اسم تفضیل صیغہ جمع مذکر بحث اسم تفضیل صیغہ جمع مذکر بحث اسم تفضیل

= مخصوص است بفعل؛ زیرا کہ جامد از اسمائے متمکنہ ماضی ندارد. جواب: مراد از اسمائے متمکنہ اینجا فقط مصدر و مشتق است، بدلیل عدم ذکر جامد دریں کتاب. (ش)

یکے مجرد: اسم مفعول از تجرید بمعنی برہنہ کردن یعنی آن فعل کہ ماضیش خالی باشد از حروف زائدہ. **حروف زائدہ:** [مراد از حرف جنس حرفست تا شامل بود متعدد را.] بدانکہ حروف زائدہ در کلام عرب حسب قاعدہ دہ اند مجموعش الْيَوْمَ تَنْسَاهُ.

یکے مطرد: اسم فاعل است از اطراو بمعنی پس یک دیگر آمدن و روا شدن. (ک) **في الغابر الخ:** بر معنی باقی، و مضارع را از این جهت غابر گویند کہ چوں از منہ ثلاثہ ماضی را دور کردند مضارع باقی ماند. **والنصرة:** التصريف بمعنی گردانیدن.

نصر: یاری کرد آن یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی معروف. **مناصر:** جمع اسم ظرف و دو صیغہ اول اسم آلہ، و مناصير: جمع اسم آلہ کبری یعنی منصار. **نصري:** صیغہ واحد مؤنث بحث اسم تفضیل.

انصران: صیغہ ثنیہ مذکر بحث اسم تفضیل. **نصریان:** صیغہ ثنیہ مؤنث بحث اسم تفضیل. **اناصر:** صیغہ جمع مذکر بحث اسم تفضیل. **نصر:** صیغہ جمع مؤنث بحث اسم تفضیل.

الطَّلَبُ: جستن، الدُّخُولُ: در آمدن، القَتْلُ: کشتن، الفَتْلُ: تافتن.

باب دوم: برون فعل يفعل بفتح العين في الماضي وکسرهما في الغابر چوں: الضرب ...
والضربة: زدن و رفتن بر روی زمین، وپدید کردن مثل.

تصریفه:

گردان الضرب. (منه)

ضَرَبَ يَضْرِبُ ضَرْبًا فَهُوَ ضَارِبٌ وَضُرِبَ يُضْرَبُ ضَرْبًا فَذَاكَ مَضْرُوبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ
إِضْرِبْ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَضْرِبْ الظَّرْفُ مِنْهُ مَضْرِبٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِضْرِبٌ وَمِضْرَبَةٌ
وَمِضْرَابٌ وَتَشْنِيتُهُمَا مَضْرَبَانِ وَمِضْرَبَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَضَارِبٌ وَمَضَارِيبُ أَفْعَلُ
التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَضْرَبُ وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ ضُرْبِي وَتَشْنِيتُهُمَا أَضْرَبَانِ وَضُرْبِيَّانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا
أَضْرُبُونَ وَأَضَارِبُ وَضُرْبٌ وَضُرْبِيَّاتٌ.

الغسل: شستن، الغلب: غلبه کردن، الظلم: ستم کردن، الفصل: جدا کردن.

باب سوم: برون فعل يفعل بكسر العين في الماضي وفتحها في الغابر چوں: السَّمْعُ ....

بفتح عين در مضارع

القتل: مصنف رحمه الله ایں را از باب نصر ينصر شمرده، و در کتب معتبره لغت مثل "قاموس" و "نتهی الارب" و "تاج المصادر" از باب ضرب يضرب است. **وکسرهما:** اے و کسر عین در مضارع. **الضرب:** رفتن بر روی زمین در "تاج المصادر" در بیان معنی ضرب رفتن را بقید روی زمین مقید نه کرده، و از "قاموس" مفهوم گردد که ضَرْب در قاعده: ضَرْبٌ فِي الْأَرْضِ بمعنی مطلق رفتن، بهر حال قید بر روی زمین در مفهوم ضَرْب دریں کتب معتبره نیست. (ت)

و پدید: یعنی آوردن و بیان کردن مثل در "صراح" ست الضرب زدن و مثل آوردن، قوله تعالى: ﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا﴾ (النحل: ۷۶) اے وَصَفَ وَبَيَّنَّ، پس ظاهر عبارت "فتخب" و "صراح" مشعر بر آنست که مثل داخل باشد بمعنی ضرب، و از ظاهر "شمس العلوم" مستفاد می شود که مثل از معنی ضرب خارج است، و "تاج المصادر" نیز مؤید شمس العلوم است، من شاء الإطلاع فليرجع منه. (مولوی حکیم سید محمد عسکری قنوجی) **الغسل:** بالفتح، وبالضم نیز آید.

بكسر العين: سوال: چوں مصنف از ابواب مطرد و باب مفتوح العين ماضی ذکر کرد بعد آنها نوشتن باب فتح که نیز مفتوح العين است مناسب بود پس باب بكسر عين ماضی را چرا مقدم ساخت؟ جواب: ابواب ثلاثی مجرد دو نوع باشد اصول و فروع: =

وَالسَّمَاعُ: شنیدن و گوش فراداشتن.

تصریفه:

سَمِعَ يَسْمَعُ سَمْعًا فَهُوَ سَامِعٌ وَسُمِعَ يُسْمَعُ سَمْعًا فَهُوَ مَسْمُوعٌ الْأَمْرُ مِنْهُ اسْمَعُ وَالنَّهْيُ مِنْهُ لَا تَسْمَعْ الظَّرْفُ مِنْهُ مَسْمَعٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِسْمَعٌ وَمِسْمَعَةٌ وَمِسْمَاعٌ وَتَشْنِيتُهُمَا مَسْمَعَانِ وَمِسْمَعَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَسَامِيعُ وَأَفْعُلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَسْمَعُ وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ سُمْعَى وَتَشْنِيتُهُمَا أَسْمَعَانِ وَسُمْعِيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَسْمَعُونَ وَأَسَامِعُ وَسُمُوعٌ وَسُمْعِيَّاتٌ.

العلم: دانستن، الفهم: دریافتن، الحفظ: نگه داشتن، الشهادة: گواهی دادن، الحمد: ستودن، الجهل: نادانستن.
بفتح الجیم

= اصول آنکه حرکت عین ماضیش مخالف حرکت عین مستقبل باشد تا مخالف لفظی دلالت کند بر تخالف معنوی، و آن سه باب است: نَصَرَ ضَرَبَ سَمِعَ. وفروع آنکه چنان نباشد، و آن نیز سه است: فَتَحَ كَرَّمَ حَسِبَ، اصول بر فروع از روی رتبه مقدم است، لهذا مصنف رحمته سَمِعَ را بر فَتَحَ مقدم ساخت، تا بعد فراغ بیان اصول بفروع پردازد.

سوال: برین تقدیر باید که فَضِّلَ يَفْضُلُ بِكسره عین ماضی و ضم آن در مضارع و كَاذَ يَكَاذُ بِضم عین ماضی و فتح عین مضارع از اصول ابواب باشد و چنان نیست؟ جواب: جمله ابواب ثلاثی مجرد نزد محققین شش اند، و این هر دو باب که ماخوذ از ابواب سابق هستند از ابواب مستقلة جداگانه نیست، لهذا در کتب معتبره صرف ابواب ثلاثی مجرد شش گفته، و این دو باب را از ابواب او نشمرده. (ازت)

وَالسَّمَاعُ: یعنی سمع و سماع که مصدر است دو معنی دارد: یکی شنیدن عام ازینکه توجه بمسموع باشد یا نه باشد. دوم گوش فراداشتن، یعنی حاسه گوش را مائل و متوجه ساختن عام ازین که متوجه الیه مسموع شود یا نه شود، و باین معنی مرادف اِصْغَاء است.

العلم: سوال: در علم و فهم هیچ فرق است یا نه؟ جواب: نه، علم عین دریافت قلبی است، و دریافت قلبی عین علم است، لهذا در کتب لغت تفسیر فهم و علم بدانستن واقع شده، و تمیز یک از دیگر در معنی نیامده.

الفهم: در فارسی بمعنی فهمیدن که عبارتست از دریافت و شناخت قلبی. (منه)

باب چهارم: بروزن فَعَلَ یَفْعَلُ بفتح العین فیہما چوں: الفتح کشادن.

تصریفہ:

فَتَحَ یَفْتَحُ فَتَحًا فَهُوَ فَاتِحٌ وَفُتِحَ یُفْتَحُ فَتَحًا فَذَاكَ مَفْتُوحٌ الْأَمْرُ مِنْهُ افْتَحَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَفْتَحُ
الظَّرْفُ مِنْهُ مَفْتَحٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِفْتَاحٌ وَمِفْتَاحَةٌ وَمِفْتَاحٌ وَتَشْنِيتُهُمَا مَفْتَحَانِ وَمِفْتَحَانِ
وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَفَاتِیحُ وَمَفَاتِیحُ أَفْعَلَ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَفْتَحُ وَالْمُؤْنَتُ مِنْهُ فُتِحَ وَتَشْنِيتُهُمَا
أَفْتَحَانِ وَفُتِحَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَفْتَحُونَ وَأَفَاتِیحُ وَفُتِحَ وَفُتِحَاتٌ.

الْمَنْعُ: بازداشتن، الصَّبْغُ: رنگ کردن، الرَّهْنُ: گروداشتن، السِّلْخُ: پوست کشیدن.

بدانکہ ہر فعلیکہ بریں وزن آید بجائے عین فعل یا لام فعل او حرفے باشد از حروف حلق و حروف
ای بفتح عین ماضی و مضارع

باب چهارم: چوں مصنف رحمہ اللہ از بیان ابواب اصول فراغت نمود در بیان ابواب فروع شروع فرمود بجهت خفت فتحه مفتوح العینین
را بر هر دو دیگر مقدم ساخت، و من بعد در بیان کرم بہ جهت کثر تش بہ نسبت حَسِبَ ہمیر داخت. بدانکہ صحیح ازیں باب جز حَسِبَ
يَحْسِبُ وَنَعِمَ يَنْعَمُ دیگر نیامده است. **فعل یفعل:** بفتح العین فیہما. فائدہ: عمدہ و اصل تخالف حرکت عین مضارع با حرکت
عین ماضی ست، پس اصل در عین مضارع فعل بفتح عین آں ست کہ مکور آید یا مضموم عام ازیں کہ کلمہ ذی حلقیہ باشد مثل:
نَزَعَ يَنْزَعُ وَبَلَغَ يَبْلُغُ، یا غیر ذی حلقیہ باشد مثل: ضَرَبَ يَضْرِبُ وَنَصَرَ يَنْصُرُ. ایں مذاہب اکثر است، و بعضی گفته اند کہ اگر
فعل متعدی باشد اصل در اں کسرہ است نحو: يَضْرِبُ وَلَا ضَمَّةٌ چوں: يَنْصُرُ. و فراء گفته: کہ کسرہ داده شود، و ابو حیان گفته: کہ
مختار نزد من آنست کہ مسموع و قوف بر سماع باشد، و در غیر مسموع کسرہ و ضمہ ہر دو جائز ست. **فَتْحِي:** اسم مبالغہ ازیں فتاح است
بمعنی بسیار کشائندہ. **الصَّبْغُ:** بفتح صاد مشہور است و از "قاموس" بکسر صاد مستفاد می شود، و ایں ہم معلوم می شود کہ صَبَغَ از
فتح و ضرب و نصر ہر سہ می آید. (مولوی حکیم محمد عسکری قنوجی) **فعلیکہ:** ہر فعلیکہ بریں وزن آید یعنی آمدن فعل بروزن فتح
یفتح مشروط است بانکہ عین یا لام او حرفے از حروف حلق باشد، اے اگر در عین یا لام حرف حلق نباشد، پس وارد نخواہد شد کہ
وَرَدَّخَلَ يَدْخُلُ وَسَمِعَ يَسْمَعُ و غیرہ حرف حلق ست و فتح عینین نیست؛ زیرا کہ شرط فتح عینین حرف حلق ست نہ شرط حرف
حلق فتح عینین، پس جائیکہ حرف حلق نباشد فتح عینین نیز نباشد نہ ایں کہ ہر جا کہ حرف حلق باشد فتح عینین نیز باشد. (ت)
سوال: مصنف رحمہ اللہ خاصیتائے ابواب دیگر بیان نہ کردہ، پس چرا بیان خاصیت ایں باب تعرض نموده؟ جواب: ایں خاصیت
کہ دریں باب مذکور شد خاصیت لفظیہ است نہ معنویہ، و خاصیت لفظیہ مختص باین باب ست بخلاف ابواب دیگر.

حلق شش ست: الحاء والحاء والعین والغین والهاء والهمزة کہ مجموع وے **أَغَحْ خَعَهْ** باشد، أما رَکَنَ یَزَکَنُ وَأَبَى یَأْبَى فَشَاذٌ.
از باب مطر و از باباء بمعنی انکار کردن

باب پنجم: بر وزن فَعْلَ یَفْعُلُ بضم العین فیہما. بدانکہ این باب لازم ست، و بیشتر اسم فاعل
 این باب بر وزن فعیل می آید چوں: الْکَرَمُ وَالْکَرَامَةُ بزرگ شدن.
 تصریفہ:

کَرَمٌ یَکْرُمُ کَرَمًا وَکَرَامَةٌ فَهُوَ کَرِیمٌ الْأَمْرُ مِنْهُ أَکْرَمُ وَالنְهْيُ عَنْهُ لَا تَکْرُمُ الظَّرْفُ مِنْهُ
 مَکْرَمٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِکْرَمٌ وَمِکْرَمَةٌ وَمِکْرَامٌ وَتَشْنِیْتُهُمَا مَکْرَمَانِ وَمِکْرَمَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا
 مَکَارِمٌ وَمِکَارِیمٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَکْرَمُ وَالْمَوْنُثُ مِنْهُ کَرْمَى وَتَشْنِیْتُهُمَا أَکْرَمَانِ
 وَکَرْمِیَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَکْرُمُونَ وَأَکَارِمٌ وَکَرْمٌ وَکَرْمِیَاتٌ.

اللَّطْفُ وَاللِّطَافَةُ: پاکیزه شدن، القرب: نزدیک شدن، البعد: دور شدن، الکثرة: بسیار....

الحاء: بدال کہ مخرج همزه و ہائے اقصائے حلق ست اے آنچہ قریب بسینہ است، و مخرج عین و ہائے مملکتین وسط حلق، و مخرج
 عین و خائے معجمتین ادنائے حلق اے متصل بدہان، و شاعرے این حرف ششگانہ را بترتیب مخرج نظم ساختہ، شعر:
 حرف حلق شش بود اے نور عین   همزه ہاؤ حا و خا و عین و غین

سوال: مصنف حروف حلق را بترتیب مخارج چرا نکرده؟ جواب: مصنف رحمہ اللہ برائے تسہیل فہم مبتدیان ترتیب حروف تنجی اختیار
 کردہ، و رعایت ترتیب مخارج نہ نمودہ. (ش) **أَغَحْ خَعَهْ:** وجہ اختیار این مجموعہ کہ معنی ندارد شاید در ذہن مصنف رحمہ اللہ باشد.
رَکَنَ: بفتحتین بمعنی میل کردن چیزے. **این باب:** یعنی فعل این باب تام و مختص بفاعل خویش باشد بمفعول بہ نرسد چوں:
 زید کرم. (س) **کَرَمٌ یَکْرُمُ:** بدانکہ مادہ موضوع متصرفہ از باب کرم یکرم بیشتر برائے صفات خلقی و طبعی می باشد. سوال:
 صیغ مجہول و مفعول را چرا ذکر نہ کرد؟ جواب: این باب لازم ست و در لازم مجہول و مفعول نیاید. **کَرِیمٌ:** مبالغہ کرام بر وزن
 زبان بمعنی نیک جوان مرد و بامروت، کرامة مؤنث، کرامون جمع. (م)

اللطف و اللطافة: [بافتح؛ زیرا کہ بالضم بمعنی نرمی نمودن از نصر است چنانکہ از کتب معتبرہ مستفاد می شود.] پاکیزہ شدن، در
 کتب معتبرہ لغت لطف بافتح و لطافت کہ از کرم ست بمعنی خرد و ریزہ شدن ست نہ پاکیزہ شدن. در "قاموس" است لطف =

شدن. اما شاذ آنکه وزن او کمتر آید آنرا سه باب است.

باب اول: بِر وزن فَعِلَ یَفْعَلُ بِکسر العین فیہما. چوں: الحسب والحسبان: پنداشتن.
 (ای فی الماضي والغابر. منہ)
 تصریفہ:

حَسِبَ یَحْسِبُ حَسْبًا وَحِسْبَانًا فَهُوَ حَاسِبٌ وَحُسِبَ یُحْسَبُ حَسْبًا وَحِسَابًا فَذَاكَ مَحْسُوبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِحْسِبُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَحْسِبُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَحْسِبٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِحْسَبٌ وَمِحْسَبَةٌ وَمِحْسَابٌ وَتَثْنِيَّتُهُمَا مَحْسِبَانِ وَمَحْسَبَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَحَاسِبٌ وَمَحَاسِبٌ أَفْعَلَ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَحْسَبُ وَالْمُؤْنَتُ مِنْهُ حُسْبَى وَتَثْنِيَّتُهُمَا أَحْسَبَانِ وَحُسْبَيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَحْسَبُونَ وَأَحَاسِبٌ وَحُسَبٌ وَحُسَبِيَّاتٌ.

بدانکه صحیح ازیں باب جز حَسِبَ یَحْسِبُ وَنَعِمَ یَنْعَمُ دیگر نیامده است. النعم والنعمة .....

= ککرم لطفا و لطافة صغر ودق. دور "صحاح" گفته: لطف الشيء بالضم یلطف لطافة صغر فهو لطیف. دور "شمس العلوم" آورده: اللطف واللطافة مصدر اللطیف وهو الصغیر. دور "صراح" نوشته است: لطافت ریزه و خرد شدن چیزے. دور "تاج" نگاشته: اللطافة خرد شدن. (من توریق الشعب)

باب اول: ایں باب اصل ابواب شاذ است و سوم سه باب فروع و دو باب دیگر که می آید نہ از اصول است و نہ از فروع، بلکه از ابواب مستقله، چنانکه معلوم خواهد شود. الحسب والحسبان: بمعنی پنداشتن، در کتب معتبره لغت یافته نمی شود آرے، حسبان: بکسر حاء محسب بکسر سین و فتح آں بمعنی پنداشتن است. دور "صراح" ست: محسبة بکسر سین و فتح آں و حسبان بکسر پنداشتن، دور "قاموس" گفت: حسبه کذا محسبة و محسبة و حسباناً بالكسر ظنه. دور "تاج" نیز بهمچنین ست. (توریق الشعب)

صحیح: صحیح آں باشد کہ حرفے از حروف اصلی وے حرف علت و همزہ و تضعیف نباشد یعنی دو حرف از یک جنس نباشد.

النعم والنعمة: [بافتح بنار و نعمت زیستن، و بالکسر حاصل بالمصدر. (منتخب اللغات)] بدانکه در "تاج المصاادر" نعمة بمعنی خوش عیش شدن از مصاادر باب سماع آورده و معنی دیگر نقل نکرده، و ازیں معلوم می شود کہ در نعمت بمعنی خوش عیش شدن نزد او لغتے دیگر نباشد، اگر می بود بیان می نمود، و در نعومت بمعنی نرم و نازک شدن چهار لغت است می گوید، از اں جمله فعل یفعل بالكسر فیہما لغت شاذ است، دور "صراح" نعم ینعم بالكسر فیہما از نعومت می گوید پس نظر بظاہر چنان معلوم می شود کہ نعم ینعم بالكسر فیہما. نعومت است نعمت نیست، پس ذکر کردن مصنف نعمت را در مصاادر مکسور العین فیہما درست نباشد. =

خوش عیش شدن.

باب دوم: بر وزن فَعَلَ يَفْعُلُ بكسر العين في الماضي وضمها في الغابر. بدانکه صحیح ازیں
 باب جز فَضِلَ يَفْضُلُ دیگر نیامده است، و بعضی حضر یحضر و نعم ینعم را نیز ازیں باب گویند
 چوں: الفضل افزوں شدن و غلبه کردن.

تصریفه:

فَضِلَ يَفْضُلُ فَضْلًا فَهُوَ فَاضِلٌ وَ فَضِلَ يَفْضُلُ فَضْلًا فَهُوَ مَفْضُولٌ الْأَمْرُ مِنْهُ أَفْضَلُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ
 لَا تَفْضُلُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَفْضُلٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِفْضَلٌ وَمِفْضَلَةٌ وَمِفْضَالٌ وَتَثْنِيَّتُهُمَا مَفْضَلَانِ
 وَمِفْضَلَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَفَاضِلٌ وَمَفَاضِيلُ أَفْعَلَ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَفْضَلُ وَالْمَوْثُ مِنْهُ فُضْلِي
 وَتَثْنِيَّتُهُمَا أَفْضَلَانِ وَفُضْلَيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَفْضَلُونَ وَأَفَاضِلُ وَفُضْلٌ وَفُضْلِيَّاتٌ.

الحضور: حاضر شدن.

= سوال: در نون نعمت کدام حرکت است؟ جواب: فتحه است؛ زیرا که نعمة بضم نون چنانکه در "تاج" و "صراح" معلوم می شود
 که بمعنی چشم روشن کردن است نه بمعنی خوش شدن، و نعمة بکسر نون اسم مصدر است مصدر نیست. و در "صراح" گوید: نعمة
 بالكسر دست و دسترس، و نیکی و ناز و مال و منت، و آنچه کرده شود نکوئی شود نکوئی در حق کسی. (توريق الشعب)
بکسر العين: اهل صرف و اهل لغت متفق اند که ایں باب از تداخل است یعنی ماضی ایں از سمع یسمع، و مضارع او از نصر
 ینصر، پس هر دو را یکجا استعمال نموده اند، و فی الحقیقت باب جداگانه نیست. (عسکری)

ازیں باب: ازیں باب گویند ایں قول اشارت است با ایں که حضر یحضر بمعنی حاضر آمدن نزد جمهور، و نعم ینعم از نعومت نه از
 نعمت، چنانکه سابق گذشت از ابواب دیگر است چنانکه معلوم شده، و ازیں باب نزد بعضی، و آن شاذ خواه از تداخل لغات است اما
 حضر پس در "قاموس" از نصر و سمع نوشته، و در "صاح" گفته: که از نصر است، و از سمع فراء حکایت کرده، و أمّا نعم ینعم از
 نعومت بمعنی نرم و نازک شدن، پس در "قاموس" از چهار باب نوشته سمع نصر ضرب کرم است، و از حسب شاذ است، و از
 فضل مرکب از دو باب، و در "صاح" بجائے مرکب از دو باب شاذ نوشته. (من توريق الشعب بتغییر)

باب سوم: بر وزن فَعْلَ يَفْعَلُ بضم العين في الماضي وفتحها في الغابر. بدانکه هر ماضی که مضموم العین بود مستقبل او نیز مضموم العین آید، مگر در صرف واحد از ^{ای فتح العین} معتل عین واوی، مانند کُذَّتْ و تکاد چوں: الکود و الکیدودة خواستن و نزدیک شدن.

تصریفه:

كَادَ يَكَادُ كَوْدًا وَ كِيدُودَةً فَهُوَ كَائِدٌ وَ كِيدٌ يَكَادُ كَوْدًا وَ كِيدُودَةً فَهُوَ مَكْوَدٌ الْأَمْرُ مِنْهُ كَدٌّ وَ النَّهْيُ عَنْهُ لَا تَكُدْ الظَّرْفُ مِنْهُ مَكَادٌ وَ الْأَلَّةُ مِنْهُ مِكْوَدٌ وَ مَكْوَادٌ وَ تَنْثِنِيَّتُهُمَا مَكَادَانِ وَ مِكْوَدَانِ وَ الْجَمْعُ مِنْهُمَا مَكَاوِدٌ وَ مَكَاوِيدٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَكْوَدٌ وَ الْمُؤَنَّثُ مِنْهُ كَوْدَى وَ تَنْثِنِيَّتُهُمَا أَكْوَدَانِ وَ كَوْدِيَانِ وَ الْجَمْعُ مِنْهُمَا أَكْوَدُونَ وَ أَكَاوِدُ وَ كَوْدٌ وَ كَوْدِيَاتٌ.

باب سوم: هر گاه فارغ شد مصنف رحمه الله از گردان صحاح در ضمن ابواب سابقه خواست که بیان کند گردان غیر صحیح را در باقی، پس بیان کرده از مادی معتل عین واوی که خیر الأمور اوسطها در ضمن دو ابواب از ابواب ثلاثی مجرد، یعنی در باب سوم ثلاثی مجرد شاذ از برای آنکه اگر در اول ذکر کردی را بجهت عدم انوست ازین فن در فمیش دشواری افتد، پس گفت: باب سوم الح.

فَعْلَ يَفْعَلُ: از ابواب ثلاثی مجرد شاذ بابی است که ماضی و مضموم العین و مضارع آن مفتوح العین باشد.

مستقبل او نیز: یعنی ضم عین مضارع فعل بالضم قیاس ست نمی شکند، مگر در کُذَّتْ تَكَادُ بضم کاف، و مشهور کُذَّتْ تَكَادُ بکسر کاف از سمع چنانکه می آید. (منه) **كُذَّتْ:** بدانکه در کُذَّتْ دو لغت ست: کسر کاف و ضم آن، و بهر تقدیر واوی ست یایائی و تحقیق آنکه نزد بسیار از اهل علم واوی است از سمع بکسر کاف چنانکه مشهور ست، و همین حق و اصل لغت ست، و بضم کاف نزد بعضی از تداخل لغات ست و نزد بعضی شذوذ باب، و نزد بیہقی و تابعانش که صاحب "فصول اکبری" و غیره باشند تداخل است نہ شذوذ.

کاد: در اصل کَوْدٌ بضم واو بود، و او متحرک ما قبلش مفتوح و او را بالف بدل کردند کاد شد.

یکاد: در اصل يَكُوْدُ بفتح واو بود، و او مفتوح ما قبلش حرف صحیح ساکن فتح را نقل کرده بما قبل دادند، و او در اصل متحرک بود اکنون ما قبل او مفتوح گردید و او را بالف بدل کردند، یکاد شد، و همچنین در یکاد مجهول، و مکاد اسم ظرف. **کیدودة:** در اصل کِيدُودَةٌ بود، و او یا بهم آمدند اول ایشان ساکن بود و بدل از چیزے نبود، و محمول بر جمع تکسیر نمود، و از التباس ایمن بود، و او را بیا بدل کردند یا را در یا ادغام کردند، و یکت یا را برائے تخفیف حذف ساختند کِيدُودَةٌ شد. **کاند:** در اصل کاود بود و او نزدیک =

بدانکہ کُذَّت در اصل کَوُذَّت بود، ضمہ بر واو دشوار داشتہ، نقل کردہ بما قبل دادند، بعد از الہ حرکت ما قبل واو از جهت اجتماع ساکنین افتاد، بعدہ دال را بتبادل کردند و تاراد را در تا ادغام کردند، کُذَّت شد. و تکاد در اصل تَکَوُذُ بود، حرکت واو نقل کردہ بما قبل دادند، پس از جهت فتحہ ما قبل واو الف گشت تَکَادُ ایں لغت را بعضی از سمع یسمع نیز گویند.

اما منشعب ثلاثی کہ در و حروف زائد نیز باشد بر دو گونه ست: یکے آنکہ ملحق بر بای باشد، دوم آنکہ ملحق بر بای نباشد، اما آنکہ ملحق بر بای نباشد نیز بر دو گونه است: یکے آنکہ در و الف وصل در آید، دیگر آنکہ در و الف وصل در نیاید، اما آنکہ در و الف وصل در آید آں را نہ باب ست: .....

= طرف افتاد بعد الف زائدہ واو را ہمزہ بدل کردند کائد شد. **کبد:** در اصل کَوُذُ بود، کسرہ بر واو دشوار، نقل کردہ بما قبل دادند، بعد از حذف حرکت ما قبل واو ساکن ما قبلش مکور و او را بیا بدل کردند کَبَدُ شد. **مکود:** در اصل مکوود بود ضمہ بر واو دشوار داشتہ نقل کردہ بما قبل دادند دو واو ساکن بہم آمدند یکے را حذف نمودند مکود شد. **کد:** ماخوذ از تکود پیش از تعلیل مضارع بعد حذف علامت مضارع فارا ساکن یافتند و عین را مفتوح ہمزہ وصل مکور در اول او آوردند و آخر را موقوف ساختند اکود شد واو بقاعدہ تکاد بالف بدل گردید و الف با اجتماع دو ساکن افتاد کد شد، و یا از تکاد بعد تعلیل مضارع تارا افگندند، و آخر را موقوف نمودند، الف با اجتماع ساکنین افتاد، و ہمچنین در لا تکد نہی. **مکواد:** ہر چند کہ قاعدہ یکاد یافتہ می شود مگر چون واو ملاقی ساکن تحقیقی است، و آں مانع تعلیل ست، لہذا تبدیل نہ شد، و در مکود و مکودہ ملاقی ساکن تقدیر یست چہ مقصود مکواد نزد سیبویہ، و ایں ہم مانع تعلیل است. **مکادان:** اصلش مکودان واو بقاعدہ یکاد بالف بدل شد.

منشعب ثلاثی: کہ بسکون با صفت مقدم ثلاثی است، و صفت مقدم بر موصوف در فارسی بسکون آخر باشد، و ممکن کہ بکسر "باء" باشد مضاف بہ ثلاثی از قبیل اضافت صفت بموصوف. (توریق) **الف وصل:** الف ہائیکہ در اول کلمات در آید دو قسم بود، اصلی کہ در جمیع متصرفات مقابل "فاء" افتد چون الف امر واخذ زائد کہ در جمیع متصرفات مقابل فاء نیفتد، و آں یاء وصلی باشد کہ ما قبل آں بما بعد در تلفظ متصل شد، چنانچہ الف اجتنب و انفطر مثلاً، و یا قطعی باشد مثل الف اکرم، و ایں الفاء در اسماء نیز باشد بلکہ الف اصلی در حرف نیز بود. سوال: الف کہ در اول کلمہ باشد متحرک بود و الف ساکن بود نہ متحرک و متحرک ہمزہ بود نہ الف، پس الف گفتن چہ معنی باشد؟ جواب: ہمزہ را نیز الف گویند. سوال: سبب وصل ما بعد بما قبل در الف و انقطاع ما بعد از ما قبل در الف قطعی وصلی چیست؟ جواب: استعمال عرب است، و قیاس را در آں مدخلے نیست. (توریق)

الاستغفار: آمرزش خواستن، الاستفسار: پرسیدن، الاستنفار: رمیدن و رمانیدن، الاستخلاف: کسی را بجائے خویش یا بجائے دیگر نشانیدن، الاستمتاع: بر خورداری گرفتن بکے یا بچیزے۔

بدانکہ ہر دو باب لازم و متعدی آمدہ اند۔

باب سوم: بر وزن انفعال چوں الانفطار: شکافتہ شدن۔ بدانکہ ہر فعلیکہ بریں وزن آید لازم باشد۔
تصریفہ:

انْفَطَرَ يَنْفَطِرُ انْفِطَارًا فَهُوَ مُنْفَطِرٌ الْأَمْرُ مِنْهُ انْفِطَرٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَنْفَطِرُ

الانصراف: باز گشتن، الانقلاب: برگشتہ شدن، الانخفاف: سبک شدن، الانشعاب: شاخ در شاخ شدن۔

باب چہارم: بر وزن افعلال۔ بدانکہ ایں باب نیز لازم ست چوں الاحمرار: سرخ شدن۔

رمدن و رماندن: اول لازم و ثانی متعدی، و آں در بعضے از نسخ بجائے واو لفظیاء واقع است بجائے خود نیست چراکہ یا برائے افادت یکے از دو امر مبہم آید و رمدن و رماندن ہر دو معنی استعار است نہ یکے از اں، و آنچه بعضے توجیہ نمودہ اند بایں کہ لفظیکہ دو معنی دارد در استعمال بجز یکے مراد نباشد غیر وجیہ است؛ زیرا کہ مقصود بیان معنی لغت ست نہ ارادہ یکٹ معنی از لغت۔ (توریق الشعب)

نشانیدن: و در بعضے نسخ بجائے "نشانیدن" ایستادن واقع ست، حاصل ہر دو یکے است، در "تاج" گفتہ: الاستخلاف ایستادن خواستن بجائے کسے و خلاصہ "صحاح" آنکہ استخلاف دو معنی دارد: یکے آب کشیدن دوم خلیفہ کردن و ظاہر آں ست کہ مراد خلیفہ کردن بجائے خود باشد، لہذا در "صراح" گوید استخلاف خلیفہ کردن کسے را بجائے خود، در "قاموس" ست: خلف فلانا جعلہ خلیفۃ کا استخلفہ، و در بعضے نسخ خلیف بدون اضافت، و در بعضے باضافت بر تقدیر اول عموم مراد ست، چنانکہ مفاد "تاج" و "صحاح" ست و ہمیں مختار ست، و بر تقدیر ثانی خصوص۔ (توریق الشعب)

بچیزے: ایں عبارت بعینہ در "تاج" است۔ **انفعال:** بریادت الف و نون پیش از فاء۔ **انفطر:** ماضی مجہول ایں باب وقت تعدیہ بیاء بضم ہمزہ و فاء باشد؛ زیرا کہ ضمہ ہمزہ در معرض زوال است، لہذا ضمہ بر فاء نیز کہ ممکن بود افزودند، و ما قبل حرف اخیر را کسرہ دادند۔ **افعال:** بریادت الف پیش از فاء تکرار لام۔ (من قنوجی)

تصریفہ:

إِحْمَرَّ يَحْمَرُّ إِحْمَرَارًا فَهُوَ مُحْمَرٌّ الْأَمْرُ مِنْهُ إِحْمَرَّ إِحْمَرَّرُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَحْمَرَّ
لَا تَحْمَرَّ لَا تَحْمَرَّرُ.

الاخضرار: سبز شدن، الاصفار: زرد شدن، الاغبرار: گرد آلوده شدن، الابلق: ابلق شدن اسپ.

باب پنجم: بروزن افعیلال، چوں الادھیمام: سخت سیاه شدن.

تصریفہ:

إِذْهَامٌ يَذْهَمُ إِذْهِمَامًا فَهُوَ مُذْهَمٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِذْهَامٌ إِذْهَمَّ إِذْهَمِمَّ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَذْهَمَ
لَا تَذْهَمَ لَا تَذْهَمِمَّ.

احمر بحمر: در اصل احمرر يحمرر محمرر اخیرین بحمر رائے اول بودند دو حروف از یک جنس بهم آمدند، واول ایشان ساکن و ثانی متحرک بحرکت واجب، اول را ساکن کرده در دوم ادغام نمودند احمر يحمر محمر شد. **الابلق:** ابلق شدن اسپ و آن سپیدی باشد بارتنگ دیگر. سوال: در "صحاح" و "صراح" و "قاموس" ترجمه اش لفظ اسپ اعتبار نموده، در "تاج" ترک نمود، وجه توفیق چیست؟ جواب: عدم اعتبار قید اسپ در "تاج" بنظر ماخذ ابلق است که بلق بفتحتین و بلقه بضم سیاهی و سفیدی، و در آنجا خصوصیت اسپ نیست و اعتبار قید مذکور در دیگر کتب بملاحظه آنکه استعمال بلق و ابلق اکثر در اسپ باشد اگر چه باصل وضع لغت معتبر نیست، پس اعتبار و عدم اعتبار قید مذکور بهر دو وجه مسطور درست باشد. (من توریق الشعب)

الادھیمام: سخت سیاه شدن، و در کتب معتبره لغت لفظ سخت نوشته، شاید مصنف بنظر خاصیت این باب که مبالغه است لفظ سخت اعتبار نمود. سوال: بریں تقریر بایستی که در تمامی لغات، باب گذشته و این، باب و دو، باب آینده اشعارت بمعنی مبالغه می کرد، که دریں هر چهار باب نزد صرفیای معنی مبالغه مقرر است؟ جواب: از کتب معتبره لغت در بعض کلمات باب افعلال و افعیلال معنی مبالغه معلوم می شود، و در اکثری نه آری لزوم در سائر کلمات لازم، و در باب افعیعال شاید به نسبت هر دو باب مذکور و معنی مبالغه بیشتر باشد، ولیکن فی حد ذاته بیشتر نیست و از رضی استفاد می شود که در افعال معنی مبالغه نه باشد؛ زیرا که معنی اَعْلَوْطَ عَالًا گفته و معنی اَجْلَوْذَ اَسْرَعَ، و ظاهر است که در علو و اسراع مبالغه نیست. (توریق مختصر)

إِذْهَامٌ: بزیادت سه حرف یک از آنها الف قبل فاء، و یک الف میان عین، و لام و تکرار لام. (منه قنوجی)

الاسمیرار: گندم گون شدن، الاکمیتات: کمیت شدن اسپ، الاشہیباب: سفید شدن اسپ، الاصحیرار: خشک شدن نبات، الاسحیرار: ہمزاز شدن. بدانکہ ایں باب لازم ست.

باب ششم: بروزن افعیال، چوں الإخشیشان: سخت درشت شدن.

تصریفہ:

إخْشَوْشَن يَخْشَوْشَنُ إخْشَيْشَانَا فَهُوَ مُخْشَوْشِنُ الْأَمْرِ مِنْهُ إخْشَوْشِنٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَخْشَوْشِنُ.

الإخْرِيرَاقُ: دریدہ شدن جامہ، الإخْلِيلَاقُ: کہنہ شدن جامہ، الإمْلِيْلَاحُ: شور شدن آب، الإحْدِيدَابُ: کوز پشت شدن. بدانکہ ایں باب ہم لازم ست، ودر قرآن شریف نیامدہ است.

باب ہفتم: بروزن افِعْوَالُ، چوں الإجلوآذُ: شتافتن شتر.

تصریفہ:

إِجْلَوَّذٌ يَجْلَوَّذُ إِجْلَوَّاذًا فَهُوَ مُجْلَوَّذٌ الْأَمْرِ مِنْهُ إِجْلَوَّذٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَجْلَوَّذُ

الإِخْرَوَّاطُ: چوب تراشیدن، الإِغْلَوَّاطُ: قلادہ در گردن شتر بستن، يقال: .....

کمیت: آنچہ رنگ سرخ سیاہ آمیز دارد، کذا فی "القاموس"، ودر "صراح" اسپ سرخ بال سیاہ دُم. **الاحشیشان:** اصلش اخشوشان بود، واو بکسرہ ما قبل یاء شد، اخشیشان گشت. **اخشوشن:** بزیادت سہ حرف الف قبل "فاء"، وواو میان "عین" و"لام" و تکرار عین. **إِجْلَوَّذُ:** بزیادت سہ حرف الف قبل فاء، وواو مشدد میان عین ولام. (من قنوجی)

الإِخْرَوَّاطُ: در کتب معتبرہ لغت بمعنی دراز کشیدن راہ، ودام منقلب گردیدہ بند شدن بر پائے شکار، و تیز گذشتن نوشتہ، نہ چوب تراشیدن کہ معنی خرط است مجرد اوست، شاید مصنف بتخییل موافقت مجرد کہ از خاصیت اکثر ابوابست معنی "چوب تراشیدن" گفتہ. **الإِغْلَوَّاطُ:** قلادہ بکسر گردن بند، در تمامی نسخ منشعب معنی اعلاوط قلادہ در گردن شتر بستن مرقوم ست، واین معنی در کتب معتبرہ لغت یافتہ نمی شود، ودر "صراح" گوید يقال: اعلو ط البعير اعلاوطا إذا تعلق بعنقه وعلاه، واعلو طني فلان لزمني، یعنی اعلاوط دو معنی دارد: یکے گردن شتر گرفته بر پشت او سوار شدن. و دوم بر چسپیدن، ودر "صراح" ہمیں ترجمہ اعلاوط نمودہ. (از توریق مختصرا) **يقال:** ایں محاورہ است یعنی يقال: اعلو ط البعير إلخ ہر گاہ بیاویزد بگردنش گردن بند.

إِعْلَوْطَ الْبَعِيرَ إِذَا تَعَلَّقَ بِعُنُقِهِ قِلَادَةً. بدانکہ ایں باب ہم لازم است و در قرآن شریف نیامده.

باب ہشتم: بر وزن افاعل، چوں الاثاقل: گراں بار شدن و خود را گراں بار ساختن.

تصریفہ:

إِثَاقَلَ يَثَاقِلُ إِثَاقُلًا فَهُوَ مُثَاقِلُ الْأَمْرِ مِنْهُ إِثَاقَلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَثَاقَلُ

الاذارُكُ: در رسیدن و در رسانیدن، الاساقطُ: میوه از درخت افگندن، الاشابُه: ہمیشگی شدن، الاصلُح: بایک دیگر آشتی کردن.

باب نہم: بر وزن افعل، چوں الاطهرُ: پاک شدن.

تصریفہ:

إِطَهَرَ يَطْهَرُ إِطْهَارًا فَهُوَ مُطَهَّرُ الْأَمْرِ مِنْهُ إِطْهَرَّ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَطْهَرُ

الازمُلُ: جامہ بر سر کشیدن، الاضرُعُ: زاری کردن، الاجنبُ: دور شدن، الاذکرُ: پند پذیر فتن و یاد کردن.

بدانکہ اصل باب افاعل و افعل، تفاعل و تفعل بوده تا راسا کن کرده بفاء بدل کردند و فاء را در فاء

لازم است: یعنی باعتبار اکثر و تعدیہ بسیار کمتر آمده. **بر وزن:** بزیادت سه حرف یک الف قبل "فاء" و یک میان "فاء" و "عین" و تکرار "فاء". **الاساقطُ:** در کتب معتبرہ لغت مثل "صحاح" و "قاموس" و غیرہ. (من قنوجی) **يَطْهَرُ:** در مضارع معروف مزید ثلاثی و رباعی باہمزہ وصل کہ برائے باب باشد علامت مضارع بفتح باشد و ما قبل حرف اخیر بحسب و در آنکہ الف وصل بعد ادغام برائے تعذر ابتداء بسکون آید ما قبل حرف اخیر نیز بفتح باشد چنانکہ سابق معلوم شد و یثاقل و یطهر چنان است و تفصیلش می آید. **الازمُلُ:** جامہ بر سر کشیدن، و در "تاج" گفته: التزمّل خویشتن را در جامہ پیچیدن، و در "قاموس" آورده تَزَمَّلَ تَلَفَّفَ، و در "صراح" معنی تَلَفَّفَ جامہ در خود پیچیدن نوشته، پس معنی مرقوم کتاب در کدائی کتاب معتبر شاید بملاحظہ مصنف رحمہ اللہ گذشتہ باشد. **اصل باب افاعل:** سوال: باب تفاعل و تفعل را قرار دادن اصل باب افاعل و افعل بے اصل محض است؛ زیرا کہ فاء و عین و لام نزد صرغیاں برائے وزن دریں کلمات مقررست تا اصلی را از زائد ممتاز کنند، پس بودن یک کلمہ کہ در اں فاء و عین و لام باشد اصل و بودن دیگرے کہ در اں نیز ہمیں حروف باشند فرع، و ابدال تا بقاء ادغام فاء در فاء معنی چیست؟ =

ادغام نمودند از جهت مجانست در مخرج، پس ہمزہ وصل مکسور در اول او در آوردند تا ابتدا بسکون لازم نیاید اَفَاعِلُ وَاَفْعُلُ شد. اما آنکہ در والف وصل در نیاید آنرا پنج باب است:

باب اول: بروزن اِفعال چوں اِلْکَرَامُ گرامی کردن.

تصریفہ:

اَکْرَمَ يُکْرِمُ اِکْرَامًا فَهُوَ مَکْرِمٌ وَاُکْرِمَ يُکْرِمُ اِکْرَامًا فَهُوَ مُکْرِمٌ اَلْاَمْرُ مِنْهُ اُکْرِمُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُکْرِمُ.

الإسلام: مسلمان شدن و گردن نہادن بطاعت، الإذہاب: بردن، الإعلام: آشکارا کردن، الإکمال: تمام کردن.

بدانکہ ہمزہ امر حاضر ایں باب وصلی نیست، بلکہ ہمزہ قطعی ست کہ حذف کردہ شدہ است از ... تا علم مختلف باب نشود

= جواب: از اول مراد از قول اصل باب افاعل و افعال الح آنکہ اصل کلماتیکہ ازیں دو باب آمدہ کلماتی است کہ از باب تفاعل و تفعل است، نہ اینکہ باب افاعل و افعال فرع است و باب تفاعل و تفعل اصل تا ایراد مزبور وارد شود، و از ثانی مراد ابدال تاء بفاء در ادغام فاء در فاء ابدال تا بجنس فاء و ادغام جنس فاء در جنس فاء ست.

اکرم: بزیادت یک حرف یعنی ہمزہ قطعی قبل فاء. **وصلی نیست:** کہ ماقبل را بما بعد وصل نماید، بلکہ قطعی است کہ ماقبل را از مابعد منقطع می سازد. سوال: وجہ تخصیص ہمزہ قطعی بامر حاضر چیست؛ زیرا کہ در تمامی صیغائے ایں باب ہمزہ قطعی است اگر چہ در بعضی تقدیری باشد؟ جواب: در امر حاضر سائر ابواب سابق کہ در اں بعد حذف علامت مضارع فاء ساکن مانده ہمزہ وصل آمدہ، بنا بر آں در اینجا ہم تو ہم می شد کہ در امر حاضر ایں باب ہم ہمزہ وصل باشد، رائے دفع ایں وہم تخصیص امر حاضر فرمود.

سوال: امر حاضر عام است ازینکہ معروف باشد یا مجهول، و ہمزہ قطعی در معروف حاضر باشد نہ مجهول، پس قید معروف ضروری چرا ترک فرمود؟ جواب: گفتگو در امرے ست کہ در اں بعد حذف علامت مضارع ہمزہ آمدہ باشد، و آں حاضر معروف باشد و بس، و امر حاضر مجهول مثل امر غائب و متکلم در حقیقت مضارع است کہ لام مکسور در امر جازم مثل لم بر اں داخل شدہ، پس ذکر معروف تطویل لا طائل و تحصیل حاصل بود، لہذا نہ فرمود. سوال: وجہ تخصیص فتح بہمزہ قطعی و کسرہ و ضمہ بوصلے چیست؟

جواب: فتح در حرکات خفیف ست و کسرہ و ضمہ ثقیل، و ہمزہ در تلفظ بنسبت وصلی بسیار آید؛ زیرا کہ قطعی در درج کلام نیفتد، و وصلی ساقط شود، پس خفیف بچیزے کہ بسیار آید، و ثقیل با آنکہ کمتر آید مناسب باشد.

مضارع او یعنی تُکْرِمُ کہ در اصل تُاکْرِمُ بوده است از برائے موافقت أُکْرِمُ کہ در اصل أُاکْرِمُ بوده است، همزه ثانی از جهت اجتماع همز تین افتاد أُکْرِمُ شد.

باب دوم: بروزن تفعیل چوں التصریف گردانید.

تصریفه:

صَرَّفَ يُصَرِّفُ تَصْرِيفًا فَهُوَ مُصَرِّفٌ وَصَرَّفَ يُصَرِّفُ تَصْرِيفًا فَهُوَ مُصَرِّفُ الْأَمْرِ مِنْهُ
صَرَّفَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُصَرِّفُ.

التَّكْذِيبُ وَالْكَذَابُ: کسے را دروغ زن داشتن، التقديم: پیش شد و پیش کردن، التَّمْكِينُ:

جائے دادن، التعْظِيمُ: بزرگ داشتن، التعْجِيلُ: شتابی کردن.

باب سوم: بروزن تَفْعُلُ چوں التَّقَبُّلُ: پذیرفتن.

تصریفه:

تَقَبَّلَ يَتَقَبَّلُ تَقَبُّلاً فَهُوَ مُتَقَبِّلٌ وَتَقَبَّلَ يَتَقَبَّلُ تَقَبُّلاً فَهُوَ مُتَقَبِّلُ الْأَمْرِ مِنْهُ تَقَبَّلَ وَالنَّهْيُ
عَنْهُ لَا تَقَبَّلُ.

= سوال: بریں تقدیر مثل ابواب سابق کہ حرکت همزه ہائے مصادر آنها تابع حرکت همزه ماضی باشد بایستی کہ افعال مصدر بفتح الف بودے؟ جواب: اگر افعال بفتح الف بودے ملتبس بوزن جمع گشتی، و آں زشت ست.

همزه ثانی: از جهت اجتماع همز تین افتاد و جو با بر خلاف قیاس؛ زیرا کہ قاعده اومل در اصل اءمل بود مقتضی افعال ابدال همزه ثانی بواو است. **تفعیل:** سوال: سبب آوردن باب تفعیل بعد باب افعال چیست؟ جواب: شرکت ہر دو در اکثر خاصیتها مثل: تعدیہ و تفسیر و سلب و صیورت، و زیادت یک حرف و موافقت در مضارع معروف در ضم علامت مضارع و کسرہ ما قبل آخر. **صَرَّفَ:** بزیادت یک حرف و آں تکرار عین ست.

دروغ زن: دروغ گو و دروغ زن در فارسی بیک معنی ست شیخ سعدی شیرازی می فرماید، شعر:

تو کہ در بند خویشتن باشی عشق بازی دروغ زن باشی

(تورنق)

التَّفَكُّهُ: میوه خوردن، التَّلْبُثُ: درنگ کردن، التَّعَجُّلُ: شتافتن، التَّبَسُّمُ: دندان سفید کردن.
بدانکہ در باب تَفَعَّلَ وَتَفَاعَلَ وَتَفَعَّلَ ہر جا کہ دو تاء در اول کلمہ بہم آیند روان باشد کہ یک تارا حذف کنند.

باب چہارم: بروزن مفاعلة چون الْمُقَاتَلَةُ وَالْقِتَالُ: بایکدیگر کارزار کردن.

آپس میں لڑنا جھگڑنا

تصریفہ:

قَاتِلٌ يُقَاتِلُ مُقَاتِلَةً وَقِتَالًا فَهُوَ مُقَاتِلٌ وَقِتَالًا فَهُوَ مُقَاتِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ قَاتِلٌ
بزیادت الف میان فاء و یمن
وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُقَاتِلُ.

الْمُعَاقِبَةُ وَالْعِقَابُ: بایکدیگر عذاب کردن، الْمُخَادَعَةُ وَالْخِدَاعُ: فریفتن، الْمُلَازِمَةُ...

التعجل: شتافتن و شتاب کردن ہر دو آمدہ، و دریں جا مراد ثانی ست چہ در "شمس العلوم" گفتہ: تعجل أي عجل، قال الله تعالى: ﴿فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ﴾ (البقرة: ۲۰۳) و يقال: تعجل منه كذا أي أخذه عاجلاً یعنی دو معنی دارد یک شتاب کردن، و دیگر از کسے چیزے شتاب گرفتن، و ہمیں دو معنی در "تاج" نیز مذکور ست: زیرا کہ در اں می گوید: التَّعَجُّلُ: شتافتن و شتاب شدن. (توریق)

التبسم: بزیادت دو حرف، "تاء" قبل "فاء" و تکرار "عین". **سفید کردن:** چنان خندیدن کہ زیادہ از سفیدی دندان ظاہر نہ شود، در اردو مسکرانا گویند. **ہر جا کہ:** یعنی در مضارع و نہی معروف: زیرا کہ در مجهول اگر تائے اول حذف شود التباس بمعروف لازم آید، و اگر دوم ساقط گردد بمضارع مجهول باب تفعیل و در تفاعل و مفاعلة و در تفعّل، و ملحق بدحرج در ملحق بتدحرج ملتبس شود، و ایں روانیست. (اصول)

یک تاء را: یک تاء را حذف کنند بخذف جائز قیاسی مطرد؛ زیرا کہ در آمدن دو تاء متوافق الحریکہ پیہم بر زبان عرب ثقیل است. (شرح اصول) **بایکدیگر عذاب کردن:** باب مفاعلت اگر چہ برائے مشارکت ست، لیکن در لغات چند معنی مشارکت نیست، و معاقبہ منجملہ ہماں لغات است چون عاقبت اللص معنی عذاب کردم و زد را، پس از دیاد لفظ بایک دیگر کہ دلالت بر معنی مشارکت می نماید شاید کہ سہوناخ باشد.

فریفتن: بکسر تین بمعنی فریب دادن، کذافی "الکشف" و در آیت کریمہ: ﴿إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ﴾ (النساء: ۱۴۲) خداع بمعنی ظاہر کردن خلاف فی القلب است، بدان جہت کہ منافقان کفر پنہاں داشتند و ایمان آشکارا کردند.

وَاللَّزَامُ: باہم لازم گرفتن، الْمُبَارَكَةُ: برکت گرفتن بخدائے عزوجل یا بکے یا بچیزے۔
 ای بچہ ستہ بودن با چیزے

باب پنجم: بروزن تفاعل چوں التقابلُ بایک دیگر و روشدن۔

تصریفہ:

تَقَابَلُ يَتَقَابَلُ تَقَابُلًا فَهُوَ مُتَقَابِلٌ وَتُقَابِلُ يَتَقَابَلُ تَقَابُلًا فَهُوَ مُتَقَابِلُ الْأَمْرُ مِنْهُ تَقَابَلٌ
 والنهي عنه لَا تَقَابَلُ.

التَّخَافُتُ: بایک دیگر سخن پنہاں گفتن، التَّعَارُفُ: بایک دیگر شناختن، التَّفَاخُرُ: بایک دیگر فخر
 یعنی بازیدن کردن۔

امار رباعی نیز بر دو گونه است: یکے مجرد کہ درو حرف زائد نباشد۔ دوم: منشعب کہ درو حرف
 زائد ہم باشد۔ اما آنکہ درو حرف زائد نباشد آنرا یک باب ست، وایں باب لازم و متعدی نیز
 آمدہ ست۔

باب اول: بروزن فعللہ چوں البعثرة: برا نگیختن۔

لا تقابل: ازینجایک تا بسبب اجتماع دو تا بموجب قاعدہ بالاساقط گردید۔ **منشعب:** در بعضی نسخ منشعب کہ لفظ منشعب بتاء ست
 ظاہر اسہو قلم ناخ باشد؛ چرا کہ زیادت تاء وجہ ندارد۔ (توریق)

یک باب ست: آں رایک باب ست۔ سوال برائے رباعی مجرد وجہ بودن یک باب چیست؟ جواب: در رباعی مجرد بسبب
 کثرت حروف کہ موجب ثقل ست فحات را کہ موجب خفت ست اختیار کردند، لیکن چوں توالی اربع حرکات در کلام ایشان
 بسبب ثقل ممنوع است برائے دفع ایں محذور سکون حرف ثانی اختیار کردند، و باقی حروف را بر فتح گذاشتند بریں تقدیر برائے
 رباعی جزیک وزن نباشد مختصرا۔ (توریق) **لازم:** و در بعضی از نسخ کہ لازمی بیائے نسبت است ظاہر اسہو قلم ناخ ست؛ زیرا کہ
 فعل خود لازم مے باشد نہ ایں کہ نسبت بہ لازم دارد۔ **باب اول:** چوں رباعی را سوائے یک باب بابے دیگر نیست، پس
 "اول" گفتن درست نہ باشد؛ زیرا کہ اول لا اقل ثانی را خواهد، و ہر گاہ ثانی نباشد اول ہم نہ باشد؛ زیرا چہ اولیت و ثانویت از
 مفہومات اضافہ است، پس صواب آں بود کہ بجائے قول "باب اول" بروزن فعللہ و آں فعللہ ست می فرمود۔ (توریق)

تصریفہ:

بَعَثَرُ يُبَعَثِرُ بَعَثَرَةً فَهُوَ مُبَعَثِرٌ الْأَمْرُ مِنْهُ بَعَثَرٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُبَعَثِرُ

الدَّحْرَجَةُ: بسیار گردانیدن، الْعُسْكِرَةُ: لشکر ساختن، الْقَنْطَرَةُ: پل بستن، الزَّعْفَرَةُ: رنگ کردن بزعفران.

امار باعی منشعب کہ در و حرف زائد باشد آں نیز بر دو گونه است: یکے آنکہ در و ہمزه وصل نباشد، و دیگر آنکہ در و ہمزه وصل باشد، اما آنکہ در و ہمزه وصل نباشد نیز یک باب است، و ایں باب لازم است، و در قرآن شریف نیامده است.

باب اول: برون تَفَعَّلَ چوں التَّسَرُّبُلُ پیراہن پوشیدن.

در لغت آمده تسربل أي لبس السربال

تصریفہ:

تَسَرَّبَلَ يَتَسَرَّبَلُ تَسَرُّبَلًا فَهُوَ مُتَسَرَّبِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَسَرَّبَلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَسَرَّبَلُ

و یک تاء ہم درست است

بزیادت تا قبل فاء

التَّبَرُّقُ: برقع پوشیدن، التَّمَقُّهُرُ: مقہور شدن، التَّزَنُّدُقُ: زندیق شدن، التَّبَخُّتُرُ: .....

یبعثر: بضم علامت مضارع و کسرہ ما قبل حرف اخیر مضارع معروف. **التسربل:** در لغت آمده تسربل أي لبس السربال. **التبرقع:** برقعہ بضم باء و قاف ہر دو، و بفتح قاف نیز جامہ ایست کہ زن روئے خود با آن پوشد، کذا فی "شمس العلوم" و در "صراح" روئے بند زنان و ستور. (توریق)

التمقهر: و در بعضی از نسخ بجائے آل التَّغْشَمُ بتشدید میم واقع است، ایں ہر دو لغت اولاد در کتب معتبرہ لغت یافتہ نمی شود، و اگر یافتہ شدندے از ملحقات دَخَرَجَ بودندے نہ از تَدَخَّرَجَ کہ رباعی مزید است زیرا کہ در رباعی مزید فقط تا زائد باشد، و ایں جا میم در اول یکے، و اخیر دوم نیز زائد است کہ مجردش قہر و غشم است آرے اگر بجائے التَّغْشَمُ التَّغْشَمُ بمعنی بہ قہر گرفتن چیزے را، و خشم گرفتن بودے بر جانمودے. **زندیق:** بالکسر جماعتے است از مجوس کہ باری تعالی را دو گویند و غیرہ و غیرہ. (منہ) **التبختر:** بنار و انداز خرامیدن، خرامیدن خود باناز رفتن را گویند، چنانکہ در "موید الفضلاء" و "فرہنگ رشیدی" مصرح است، پس باز دیاد لفظ "ناز" حاجت نباشد، مگر آنکہ بمعنی خرامیدن را از ناز مجرد نمایند، و بمعنی مطلق رفتن گویند، و ایں تجرید فیما بین آنہا بسیار شائع و ذائع است بریں تقدیر لفظ "باناز" زائد از حاجت و بیکار نباشد. (توریق الشعب حکیم محمد عسکری قنوجی)

بنار خرامیدن. اما آنکہ در و ہمزہ وصل در آید آزاد و باب ست، و آن ہر دو باب لازم ست.

باب اول: بروزن افعللال، چوں الابرنشاق: شاد شدن.

تصریفہ:

اِبْرَنْشَقَ يَبْرَنْشَقُ اِبْرَنْشَاقًا فَهُوَ مُبْرَنْشَقٌ الْأَمْرُ مِنْهُ اِبْرَنْشَقٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَبْرَنْشَقُ

الْاِحْرَنْجَامُ: جمع شدن، الْاِبْلَنْدَاخُ: فراخ شدن جا نگاہ، الْاِسْلِنْطَاخُ: برقفا خفتن،

و روافدان

الْاِعْرَنْكَاسُ: سیاہ شدن موئے. بدانکہ ایں باب در قرآن شریف نیامده است.

و گرد آمدن

باب دوم: بروزن افعللال چوں الاقشعرار: موئے بر تن خاستن.

تصریفہ:

اِقْشَعَرَ يَقْشَعِرُ اِقْشَعْرَارًا فَهُوَ مُقْشَعِرٌ الْأَمْرُ مِنْهُ اِقْشَعَرَ اِقْشَعِرٌ اِقْشَعِرٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَقْشَعِرُ لَا تَقْشَعِرُ لَا تَقْشَعِرُ

الْاِقْمِطَرَارُ: سخت ناخوش شدن، الْاِسْفِطَرَارُ: پراگندہ شدن، .....

الابرنشاق: شاد شدن، و در "قاموس" سوائے ایں معنی دو معنی دیگر نوشته شگوفہ آوردن و شگوفہ داشتن. **الاعرنکاس:** بعین و رائے مہملتین و نون ساکن، و در بعضے نسخ بجائے سیاہ شدہ موئے سیاہ شدہ چیزے نوشته، و ایں سہو ناخ است؛ زیرا کہ معنی اعرنکاس سیاہ شدن چیزے نیست، بلکہ خاص ست بموئے، چنانکہ در کتب معتبرہ لغت مصرح است. (توریق الشعب)

الاقشعرار: بزیادت الف قبل فاء و تکرار لام. **موئے بر تن:** و معنی لرزیدن جلد ہم آمدہ است چنانکہ در "قاموس" گوید: اقشعر جلدہ أخذتہ قشعریرۃ أي رعدة انتهى. و رعدة بکسر را لرزہ را گویند، و از اینجا ست کہ در تفسیر "مواہب علیہ" ذیل آیت کریمہ: ﴿تَقْشَعِرُ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ﴾ (الزمر: ۲۳) یعنی مے لرزد و پوست بر تنہائے آنانکہ مے ترسند از پروردگار خود ترجمہ نمودہ. (توریق الشعب مع زیادہ)

اقشعر: بزیادت الف قبل فاء و نون میان عین و لام اول. **ناخوش شدن:** بنا بر آنچه در "صرح" ست، و در "تاج المصاویر" و "شمس العلوم" بمعنی سخت شدن روز و بگریختن، و فراہم آمدن یکے بالائے دیگرے ترجمہ تراکم و تافتن کثردم دم را و جمع کردن کثردم نفس خود را برائے نزدیکی جستن یکے نوشته، وجہ توفیق در معنی مرقوم منشعب موافق "صرح" و معنی اول مرقوم "تاج" و "شمس العلوم" ایں کہ ظاہر سختی روز جزاء در ناخوشی نباشد، لہذا سخت شدن روز را سخت ناخوش شدن تعبیر فرمودہ است.

الْإِزْمَهْرَارُ: سرخ شدن چشم، الْإِسْمَهْرَارُ: سخت شدن خار، الْإِسْمَخْرَارُ: بلند شدن. بدانکه
 ایں باب در قرآن شریف آمده ست، کما قال الله تعالى: ﴿تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ

يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ﴾ (الزمر: ۲۳).

اما مثلاثی منشعب که ملحق بر بای است نیز بر دو گونه است: یکے آنکه ملحق بر بای مجرد باشد، و دوم
 آنکه ملحق بر بای مجرد نباشد، اما آنکه ملحق بر بای مجرد باشد آنرا هفت باب ست.
باب اول: بروزن فعللة بتکرار اللام چوں الْجَلْبَبَةُ: چادر پوشیدن.
 تصریفه:

جَلَبَبٌ يُجَلَبِبُ جَلْبَبَةً فَهُوَ مُجَلَبِبٌ وَجَلَبِبٌ يُجَلَبِبُ جَلْبَبَةً فَهُوَ مُجَلَبِبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ
 جَلَبِبٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُجَلَبِبُ.

الشَّمْلَلَةُ: شتافتن، وليس هذا الباب في القرآن.

باب دوم: بروزن فعللة بزيادة النون بين العين واللام چوں الْقَلْنَسَةُ: کلاه پوشیدن .....

سرخ شدن چشم: یعنی از خشم؛ زیرا که در "قاموس" چار معنی نوشته: در خشیدن ستاره، سرخ شدن چشم از خشم، ترش کردن
 روئے، سخت شدن سرما. **چادر پوشیدن:** بمعنی لازم بنا بر آنچه در اکثر نسخ واقع ست و آن درست نمی نماید بلکه متعدی است چنانکه
 از "قاموس" معلوم می شود؛ زیرا که در "قاموس" تَجَلَبَبٌ را مطاوع جَلَبَبٌ می آرد، و می گوید: جَلْبَبَتُهُ فَتَجَلَبَبُ، و معنی
 "تَجَلَبَبُ": چادر پوشیدن ست چنانکه می آید پس معنی جَلْبَبَتُهُ چادر پوشانیدن باشد. **جَلَبِبُ:** بضم علامت مضارع و کسره ما قبل آخر
 چنانکه مسبوق شد. (منه) **شتافتن:** دریں جا بمعنی شتاب کردن ترجمه او اسراع ست نه بمعنی دویدن؛ زیرا که شمس العلوم می گوید:
 الشَّمْلَلَةُ الإسراع، ومنه ناقة شملال أي سريعة، ودر ترجمه "قاموس" می گوید: شَمْلَلٌ دامن برزود سرعت نمود. (تورق)
ولیس: یعنی نیست ایں باب در قرآن مجید. **الْقَلْنَسَةُ:** کلاه پوشیدن در تمام نسخ موجوده منشعب لفظ "پوشیدن" که مطاوع
 پوشانیدن ست واقع شده، و ایں معنی خلاف کتب معتبره لغت ست، پس معنی که مصنف نوشته معلوم نیست که از کجا آورده،
 مخمخین در معنی جوربه و سرولة و خيعة پاستابه پوشیدن و از پوشیدن و پیراهن بے آستین پوشیدن که معانی لازم باشد می
 نویسد، چنانکه می آید، لیکن در کتب معتبره لغت متعدی یافته می شود.

تصریفہ:

قَلَنْسَ يُقَلَنْسُ قَلَنْسَةً فَهُوَ مُقَلَنْسٌ وَقَلَنْسَ يُقَلَنْسُ قَلَنْسَةً فَهُوَ مُقَلَنْسٌ الْأَمْرُ مِنْهُ قَلَنْسٌ
وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُقَلَنْسُ.

ولیس فی القرآن.

باب سوم: بروزن فوعلة بزيادة الواو بين الفاء والعين چوں الجوربة: پاستابہ پوشیدن.

تصریفہ:

جَوْرَبَ يُجَوْرِبُ جَوْرَبَةً فَهُوَ مُجَوْرِبٌ وَجَوْرَبَ يُجَوْرِبُ جَوْرَبَةً فَهُوَ مُجَوْرِبٌ
الْأَمْرُ مِنْهُ جَوْرَبٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُجَوْرِبُ.

الحوقلة: سخت پیر شدن، و لیس فی القرآن.

باب چهارم: بروزن فعولة بزيادة الواو بين العين واللام چوں السرولة: ازار پوشیدن.

تصریفہ:

سَرَوَلَ يُسَرَوِلُ سَرَوَلَةً فَهُوَ مُسَرَوِلٌ وَسَرَوَلَ يُسَرَوِلُ سَرَوَلَةً فَهُوَ مُسَرَوِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ
سَرَوِلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُسَرَوِلُ.

ولیس: یعنی نیست این باب در قرآن مجید. **الجوربة:** در "تاج" گفته: الجوربة جورب پوشانیدن. **الحوقلة:** سخت پیر شدن، و در "تاج" گفته: الحوقلة والجیقَال: سخت پیر شدن و عاجز شدن از جماع ظاهر ادو معنی باشد مر حوقله را کہ یکے ازاں مصنف **ع** نوشته، و تمامی معانی لغت نوشتن ضرور نیست و یکتتمل کہ مجموع یک معنی باشد یعنی عاجز شدن از جماع بسبب پیری، چنان کہ این معنی از عبارت "صحاح" و "شمس العلوم" بفهم ظاهر تر باشد. **ولیس:** و نیست این باب در قرآن مجید. **السرولة:** ازار پوشیدن، و فی "التاج" ازار پوشانیدن، قال فی "شمس العلوم": سرولته أي ألبسته السراويل، و السراويل أعجمية و الجمع السراويلات، یعنی لفظ "سراويل" عربی الاصل نیست عجمی ست، و جمع او سراويلات است، و در "صراح" گفته: سراويل ازار مذکر و مؤنث ہر دو آمده، واحد سراويلات است، يقال: سرولته فتسرول، یعنی ازار پوشانیدم اوراپس ازار پوشید. (توریق الشعب).

الْجَهْوَرَةُ آواز بلند کردن، وليس في القرآن.

باب پنجم: بروزن فَعِيلَةٌ بزيادة الياء بين الفاء والعين چوں الْخَيْعَلَةُ: پیراہن بے آستین پوشیدن.
تصریفہ:

خَيْعَلٌ يُخَيْعِلُ خَيْعَلَةٌ فَهُوَ مُخَيْعِلٌ وَخَوْعِلٌ يُخَيْعِلُ خَيْعَلَةٌ فَهُوَ مُخَيْعِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ
خَيْعِلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُخَيْعِلُ.

الْهَيْمَنَةُ: گواہ شدن. يقال: إن الهاء فيه مبدلة من الهمزة. الصَّيْطَرَةُ: برگماشته شدن،
وجاء في القرآن كما قال الله تعالى: ﴿لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيْطِرٍ﴾ (الغاشية: ۲۲). بدانکہ
خَوْعِلٌ در اصل خَيْعِلٌ بود، از جهت ضمہ ما قبل یاء واو گشت، خَوْعِلٌ شد.

باب ششم: بروزن فَعِيلَةٌ بزيادة الياء بين العين واللام، چوں الشَّرِيفَةُ: افزونی بر گہائے
کشت بریدن.

تصریفہ:

شَرِيفٌ يُشْرِيفُ شَرِيفَةٌ فَهُوَ مُشْرِيفٌ وَشُرَيْفٌ يُشْرِيفُ شَرِيفَةٌ فَهُوَ مُشْرِيفٌ
الْأَمْرُ مِنْهُ شَرِيفٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُشْرِيفُ.

ولیس: ونیست ایں باب در قرآن مجید. **الخَيْعَلَةُ:** پیراہن بے آستین پوشانیدن. و در "تاج" گفتہ: پیراہن بے آستین
پوشانیدن. و در "صراح" گفتہ: خَيْعَلٌ پیراہن بے آستین خَيْعَلَةُ پوشانیدن آں، ازیں ہمہ معلوم شد کہ بجائے پوشیدن پوشانیدن
باید. **يقال:** گفتہ می شود بدرستیکہ ہاء در "ہیمنہ" بدل ہمزہ آمدہ است. در "شمس العلوم" مے گوید: کہ قائل ایں قول محمد بن
یزید است، چوں ایں قول پسندیدہ مصنف نیست، لہذا از لفظ یقال صیغہ مجہول کہ برائے تمریض مے آید اشارت بضعف آن مے
فرماید نزدش ایں ہاء اصلی است. (ت) **الصَّيْطَرَةُ:** بصاد مملتہ موافق اکثر نسخ، و در بعضے بسین است، و معنی ہر دو یکے است.

وجاء: یعنی در قرآن مجید آمدہ ست چنانکہ فرمود خدائے تعالیٰ: نیستی بر ایشان گماشتہ شدہ. **بِمُصَيْطِرٍ:** بصاد و سین ہر دو آنرا
گویند کہ برگماشتہ باشند اور ابر کسے تا مطلع و متعدد احوال او باشد، و اعمال و افعال او را نگماشتہ باشد ماخوذ است از سطر بمعنی نوشتن.

الْجَزِيْلَةُ زُراندودن، وليس في القرآن.

باب ہفتم: بر وزن فعلاۃ بزيادة الألف المبدلة من الياء بعد اللام چوں: الْقَلْسَاءُ کلاه پوشیدن اصله قَلْسِيَّةٌ فانقلبت الياء ألفا لتحركها وانفتاح ما قبلها.
تصریفہ:

قَلْسِي يُقَلْسِي قَلْسَاءَ فَهُوَ مُقَلْسِي قَلْسَاءَ فَهُوَ مُقَلْسِي الأَمْرُ مِنْهُ قَلْسِي
والنهي عنه لَا تُقَلْسِي.

الْجَعْبَاءُ: اُگندن، وليس في القرآن. يُقَلْسِي در اصل يُقَلْسِي بود ضمہ، بر یاء دشوار داشته ساکن کردند يُقَلْسِي شد، مُقَلْسِي در اصل مُقَلْسِي بود، ضمہ بر یاء دشوار داشته ساکن کردند، التَقَاءُ ساکنین شد میان یاء و تنوین، یا افتاد مُقَلْسِي شد، وَقَلْسِي بر اصل خود ست، يُقَلْسِي در اصل يُقَلْسِي بود یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء الف گشت يُقَلْسِي شد، مُقَلْسِي در اصل مُقَلْسِي بود یاء را از جهت فتحه ما قبل بالف بدل کردند، التَقَاءُ ساکنین شد میان الف و تنوین، الف افتاد مُقَلْسِي شد، قَلْسِي در اصل قَلْسِي بود، یاء بعلامت جزمی افتاد قَلْسِي شد، لَا تُقَلْسِي در اصل لَا تُقَلْسِي بوده است، اینجا نیز یاء بعلامت جزمی افتاد لَا تُقَلْسِي شد.

الْجَزِيْلَةُ: در کتب معتبره لغت بحکم ورائے مملۃ یافتہ می شود بمعنی بردن و برداشتن، در "قاموس" گوید: جزیل التراب سفاه بیدہ یعنی برد یا گل برداشت بدست خود، نہ بزائے معجمہ بمعنی زر اندودن چنانکہ در کتاب است شاید بزائے معجمہ بمعنی زر اندودن در نظر مصنف گذشتہ باشد. **ولیس في القرآن:** ونیست این باب در قرآن شریف. (مولوی محمد عسکری)
کلاه پوشیدن: دریں جاہم بجائے پوشیدن پوشانیدن باید، و وجہش مکرر گذشت.

فانقلبت: یعنی بسبب متحرک بودنش و فتحه ما قبل خود بالف بدل گردید. (قنوجی) **ولیس في القرآن:** ونیست این باب در قرآن مجید. **یاء الف گشت:** اورا بالف بدل کردند. (مولوی حکیم سید محمد عسکری قنوجی عم فیضہ)

اما آنکه ملحق بر بای منشعب باشد آن نیز بر دو گونه ست: یکی آنکه ملحق به تَدَحْرَج باشد، دوم آنکه ملحق به اَحْرَنْجَم باشد، اما آنکه ملحق به تَدَحْرَج باشد آنرا هشت باب ست.

باب اول: بر وزن تَفَعَّلُ بزيادة التاء قبل الفاء وتكرار اللام، چون التَّجَلَّبُ: چادر پوشیدن.
تصريفه:

تَجَلَّبَ يَتَجَلَّبُ تَجَلَّبًا فَهُوَ مُتَجَلِّبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَجَلَّبَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَجَلَّبُ

التَّغَبُّرُ: گرد آلوده شدن، وليس في القرآن.

باب دوم: بر وزن تَفَعَّلُ بزيادة التاء قبل الفاء، والنون بين العين واللام، چون التَّقَلُّسُ: کلاه پوشیدن.

تصريفه:

تَقَلَّسَ يَتَقَلَّسُ تَقَلَّسًا فَهُوَ مُتَقَلِّسٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَقَلَّسَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَقَلَّسُ

وليس في القرآن.

باب سوم: بر وزن تَمَفَّعُلُ بزيادة التاء والميم قبل الفاء، چون التَّمَسُّكُنُ: حالت خواری پیدا کردن.

بر دو گونه: اے بر دو نوع است. **لا تَجَلَّبُ:** بخذف يك تاء هم درست است و هم چنین در ابواب آئنده. **التَّغَبُّرُ:** در بعضی از نسخ بجائے التغبرر التصعب: گراں شدن، و در بعضی التصغر: گرد آلوده شدن، و در بعضی التمعرر آلوده شدن واقع ست، و همه درست نیست؛ زیرا که اولین در کتب معتبره لغت یافته نمی شود، و ثالث بر تقدیر ثبوت رباعی مزید ست نه ثلاثی ملحق بر بای. (توریق الشعب بتغیر) **التَّمَسُّكُنُ:** حالت خواری پیدا کردن، و در بعضی نسخ معنی آن مسکین شدن و در بعضی بجائے خویش بودن، و در بعضی در جائے قرار گرفتن، و هر سه درست است؛ زیرا که مسکین آنست که هیچ ندارد، یا آنچه باو کافی بود نداشته باشد، یا آنکه او را فقر از حرکت و قوت باز داشته باشد و خوار و حقیر، پس معنی سوم مسکین ملزوم بجائے خویش بودن در جائے قرار گرفتن است. (التوریق)

تصریفه :

تَمَسْكُنُ يَتَمَسْكُنُ تَمَسْكُنًا فَهُوَ مُتَمَسِكُنُ الْأَمْرِ مِنْهُ تَمَسْكُنُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَمَسْكُنُ

التَّمَنُّدُ: مسح کردن دست بمندیل، يقال: تَمَنَّدَ الرجل إذا مسح بيده المنديل. اعلم أن هذا الباب شاذ، بل من قبيل الغلط على توهم الميم أصلاً.

باب چهارم: بر وزن تَفَعَّلَ بزيادة التاء قبل الفاء وبعد اللام، چون التَعَفُّرَةُ: عفریت شدن يقال: تعفرت الرجل إذا صار عفریتاً أي خبیثاً.

تصریفه :

تَعَفَّرَتْ يَتَعَفَّرُ تَعَفَّرًا فَهُوَ مُتَعَفِّرُ الْأَمْرِ مِنْهُ تَعَفَّرُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَعَفَّرُ

اعلم أن هذا المثل غریب، وليس في القرآن.

باب پنجم: بر وزن تَفَوَّعَلَ بزيادة التاء قبل الفاء والواو بین الفاء والعین، چون التَّجَوُّرُ: پاستابه پوشیدن.

تَمَنَّدَ: گفته می شود: تَمَنَّدَ الرجل وقتی که مسح کند مرد دست خود مندیل را. (منه) **المندیل:** بمعنی دستار خواں و هر چه بوسی مسح کرده شود. **اعلم:** بدانکه بتحقیق این باب خلاف استعمال است، بلکه از قبیل غلط است بر تقدیر و هم کردن میم از حروف اصلی، یعنی و هم کردن میم را فاء کلمه، و حالانکه آن زائد است. سوال: وجه شدوذ این باب چیست؟ جواب: بودن الحاق در اول کلمه؛ زیرا که الحاق در آخر کلمه باشد چنانکه در کلام مصنف قریب ترمی آید. سوال: وجه توهم کردن میم اصلی چیست؟ جواب: نه بودن زیادت حرف در اول کلمه برائے الحاق. سوال: از باب غلط چراست با اینکه تَمَنَّدَ و تَمَدَّرَع بمعنی درع پوشیدن، و تَمَغْفَر بمعنی مغفور چیدن، و تَمَنَطَق بمعنی منطقه بستن، و تَمَسَّلَم بمعنی نامیده شدن به مسلم در کلام عرب آمده است. جواب: لغات مذکوره در کلام فصحاء بدون میم آمده اند، و معتبر کلام فصحاء است. (منه)

شاذ: زیرا که الحاق در اول کلمه نباشد و اینجا در اول کلمه واقع شد. (منه) قنوجی عم فیضه) **عفریت شدن:** عفریت با کسر بغایت رسانیده هر چیز و مرد در گذرنده در امور و رسا، و مبالغه کننده در ارا وزیرک، و دیو قوی بیکل، و مرد خبیث، و سخت کرز. **يقال:** گفته می شود: تعفرت الرجل هرگاه عفریت شود یعنی خبیث. **هذا المثل:** بدانکه تحقیق این مثال نادرست و نیست در قرآن مجید.

تصریفه:

تَجَوَّرَبَ يَتَجَوَّرَبُ تَجَوَّرَبًا فَهُوَ مُتَجَوَّرَبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَجَوَّرَبٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَجَوَّرَبُ

التَّكْوَرُّ بِسِيَارِ شَدْنٍ، وَلَيْسَ فِي الْقُرْآنِ.

باب ششم: بر وزن تَفَعُّوْلُ بزيادة التاء قبل الفاء والواو بين العين واللام چوں: التَّسْرُولُ ازار پوشیدن.

تصریفه:

تَسْرَوُلٌ يَتَسْرَوُلُ تَسْرَوُلًا فَهُوَ مُتَسْرَوُلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَسْرَوُلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَسْرَوُلُ

التَّدهور: گذشتن شب، وليس في القرآن.

باب هفتم: بر وزن تَفْعِيلُ بزيادة التاء قبل الفاء، والياء بين الفاء والعين چوں: التَّخْيِيلُ پیراهن بے آستین پوشیدن.

تصریفه:

تَخْيَعِلٌ يَتَخْيَعِلُ تَخْيَعِلًا فَهُوَ مُتَخْيَعِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَخْيَعِلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَخْيَعِلُ

التَّعيهر: بے سامان شدن، التشيطن: نافرمانی کردن. بدانکه ایں باب در قرآن شریف نیامده است.

التَّكْوَرُّ: بسیار شدن، ایں معنی بر حسب "تاج" است. و در "صحاح" و "شمس العلوم" گرد بسیار شدن نوشته. **ازار پوشیدن:** و در بعضی از نسخ بجائے پوشیدن پوشانیدن واقع است، و آن سهواست؛ زیرا که تسرول مطاوع سرول و معنی سرولة ازار پوشانیدن است، پس تسرول ازار پوشیدن باشد. **التَّخْيِيلُ:** ایں معنی موافق کتب معتبره لغت است. **بے سامان شدن:** ایں معنی از کتب لغت معتبره ثابت نیست. در "منتهی الارب" است، التَّعيهر: سبک و بدکار گردیدن زن و زنا نمودن. (مولوی حکیم سید محمد عسکری قنوجی عم فیضه) **التَّشيطن:** در "منتهی الارب" بمعنی دیو شدن نافرمانی و سرکش گردیدن است.

باب ہشتم: بر وزن تَفَعَّلْ بزيادة التاء قبل الفاء والياء بعد اللام کہ در اصل تَفَعَّلِيْ بوده است، ضمہ لام را بکسرہ بدل کردند برائے موافقت یاء، پس ضمہ بر یاء دشوار داشتہ، ساکن کردند، التقائے ساکنین شد میان یاء و تنوین، یاء افتاد تَفَعَّلْ شد، چون التقلسی: کلاه پوشیدن. **تصریفہ:**

تَقَلَّسَى يَتَقَلَّسَى تَقَلَّسِيًّا فَهُوَ مُتَقَلَّسٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَقَلَّسَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَقَلَّسَ

وليس في القرآن.

بدانکہ زیادت تاء در اول ایں ابواب برائے الحاق نیست، بلکہ برائے معنی مطاوعت ست، چنانکہ در تذہرج بود؛ زیرا کہ الحاق بزیادت حروف در اول کلمہ نیامدہ است. اما آنکہ ملحق بہ احر نجم باشد دو باب ست، و ایں ہر دو باب در قرآن شریف نیامدہ است. **باب اول:** بر وزن افعلال بزيادة همزة الوصل قبل الفاء والنون بعد العين وتكرار اللام، چون الإِقْعِنْسَاسُ: سخت واپس شدن.

التقلسی: یاء در اینجا ساقط نشد کہ علت سقوط یعنی اجتماع ساکنین موجود نیست، چرا کہ یاء اگر چہ ساکن موجود است، لیکن تنوین کہ ساکن دوم بود بسبب الف و لام نیامد. **تَقَلَّسِيًّا:** یاء در اینجا ہم نیفتاد؛ زیرا کہ التقائے ساکنین یافتہ نمی شود چہ یاء مفتوح است، پس از یک ساکن کہ تنوین ست چگونه یا حذف خواہد شد. **مطاوعت ست:** و آں در لغت بمعنی فرمانبرداری کردن و سازداری نمودن باد دیگرے، و نزد نجات آمدن فعلے پس فعلے برائے دلالت بر پذیرفتن مفعول فعل اول کہ فاعل فعل ثانی ست اثر فاعل فعل اول را، و مطاوع گاہے متعدی باشد چنانکہ فتعلمہ در قول علمت زیدا الفقه فتعلمہ یعنی بیاموزانیدم زید را فقہ، پس بیاموخت آنرا از قول "فتعلمہ" معلوم شد کہ زید کہ مفعول فعل اول ست و فاعل فعل ثانی اثر فاعل فعل اول یعنی آموختن فقہ را پذیرفتہ، و گاہ لازم بود چون: جلبتہ فتجلبب، یعنی چادر پوشانیدم اورا، پس چادر پوشیدن قولہ: "فتجلبب" دلالت کرد بر ایں کہ مفعول فعل اول کہ فاعل فعل ثانی است اثر فاعل فعل اول کہ چادر پوشیدن باشد پذیرفتہ، پس آنچه مشہور ست کہ لزوم بر مطاوع لازم باشد خلاف تحقیق است. چنانکہ از "جابر بردی" و غیرہ معلوم می شود. (مولوی سید محمد عسکری قنوجی)

تصریفه:

إِقْعَنْسَسَ يَقْعَنْسِسُ إِقْعَنْسَاسًا فَهُوَ مُقْعَنْسِسٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِقْعَنْسِسٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَقْعَنْسِسُ

الإِعْرَنْكَاءُ: سیاه شدن موئے.

باب دوم: بر وزن اِفْعِلْلاء بزیادة همزة الوصل قبل الفاء والنون بین العین واللام والياء بعد اللام چوں اِسلَنْقَاء: ستان باز خفتن. بدانکه اِسلَنْقَاء در اصل اِسلَنْقَائِ بوده است، یاء بعد الف افتاد پس همزه گشت اسلنقاء شد.

تصریفه:

إِسْلَنْقَى يَسْلَنْقِي إِسْلَنْقَاءً فَهُوَ مُسْلَنْقٍ الْأَمْرُ مِنْهُ إِسْلَنْقٍ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَسْلَنْقِ

الاسرنداء غلبه کردن خواب بر مردم.

بدان - أَلْحَقَّكَ اللَّهُ تَعَالَى بِالصَّالِحِينَ - که الحاق در لغت بمعنی رسیدن و در رسانیدن است، و در اصطلاح اهل صرف آنست که در کلمه حرفی زیاده کنند تا آن کلمه بر وزن کلمه دیگر شود، از برائے آنکه معامله که با ملحق به کرده شود با ملحق نیز کرده آید، و شرط الحاق آنست که مصدر ملحق به موافق باشد نه مخالف.

تَمَمَت

ستان باز خفتن: [در هندی چت سونا،] بکسر سین بر پشت خفتن، و این معنی موافق است مر "تاج المصادر" و "قاموس" را؛ چه در "تاج" ترجمه اسلنقاء: بستان خفته و ستان خفتن به یک معنی است. و در "قاموس" نیز اسلنقاء مفسر بهماں تفسیر است که در "تاج" است و ستان بکسر و تائے فوقانی در "فرهنگ رشیدی" بمعنی به پشت باز افتاده نوشته. و در "موید الفضلاء" بر پشت افتاده باشد. و در "برهان قاطع": بر پشت خوابیده آمده. **أَلْحَقَّكَ اللَّهُ:** شامل گرداند ترا خدائے برتر با نیکوکاران.

نیز کرده آید: مثل تکسیر و تصغیر در اسماء و درستی وزن و جمع و غیره در افعال. فتاسل (مولوی حکیم سید محمد عسکری قنوجی عم فیضه الجلی) و **و شرط الحاق:** و از بنجاست که جلب را ملحق بدحرج گویند که مصدرش یعنی جلبیة موافق دحرجة است، و أخرج و صرف و قاتل را ملحق بدحرج نه گویند؛ زیرا که مصادر اینها إخراج و تصریف و مقاتلة است موافق دحرجة نیست.

منشعب منظوم

بعد حمد خدا و نعمت رسول   گوش کن از من ظلوم و جهول
 فعل زان رو که از حروف اصول   شد مرکب دو نوع شد منقول
 موجزش می کنم به نظم بیاں   یک ثلاثی دگر رباعی داں
 هر یکے ایں دو قسم را اے یار   چوں مجرد مزید فیه شمار
 پس ثلاثی مجرد ست دو قسم   مطرد و شاذ داں تو آں را اسم
 مطرد شد به پنج باب علم   نصر و ضرب و سمع و فتح و کرم
 شاذ را نیست زائد از سه باب   حسب و فضل ست کاد هم در یاب
 پس ثلاثی مزید را شان نیست   رباعی ست ملحق و یا نیست
 غیر ملحق تو اولاً بنگر   همزه وصل آیدش بر سر
 یاء نیاید تو بعد ازیں در یاب   کان در آید از و بود نه باب
 اجتناب ست و دیگر استنصار   انفطار   احمرار   واحمیرار
 باز اخشوشن ست و افعوال   هشتم اناقل اے جواں در حال
 نهم اطهر آمد آں بے فصل   دانکه ناید بروز همزه وصل
 پنج باب است اولین اکرام   باز تکریم پس تقبل از بر دار
 چار میں را مقاتلة بشمار   پنج میں شد تقابل از بردار
 پس رباعی مجرد از زائد   غیر یک باب بعثرة ناید
 بر دو گونه مزید فیه بداں   یک مع حرف وصل یک بے آں

لیک آں قسم اولین اے یاد
 دو میں قسم را تو اے دلبر
 پس ثلاثی مزید فیہ کہ او
 چوں رباعی مجرد است و مزید
 آنکہ ملحق ازاں مجرد راست
 جلب قلبس تو جورب داں
 ہفت میں زان ہمہ بود قلسات
 آنکہ ملحق تدحرج گشت
 التجلبب دگر تقلنس خواں
 پس تجورب ہم از تسرول گو
 داں کہ ملحق بود بہ احرانجام
 بعد خوض تمام واستقراء
 بہر تیسیر حفظ وضبط تمام
 باب احرانجم است واقشعرار
 غیر باب تدحرج مشمر
 بابرباعی ست ملحق از دے گو
 ملحقش نیز بر دو قسم گزید
 ہست بر ہفت باب بے کم و کاست
 سرولة خيعة و شریف خواں
 ملحقات مزید گویم بات
 جملہ ابواب آں بیاید ہشت
 پس تمسکن دگر تعفرت داں
 پس تخیل تقلنس اے خوشخو
 بر دو بابش کنیم ختم کلام
 آمد اقعنسس واسلنقاء
 کردمش نظم با دعا و سلام

یادداشت

یادداشت

مكتبة البشائر

المطبوعة

ملونة كرتون مقوي

السراجي	شرح عقود رسم المفتي
الفوز الكبير	متن العقيدة الطحاوية
تلخيص المفتاح	المراقبة
دروس البلاغة	زاد الطالبين
الكافية	عوامل النحو
تعليم المتعلم	هداية النحو
مبادئ الأصول	إيساغوجي
مبادئ الفلسفة	شرح مائة عامل
هداية الحكمت	المعلقات السبع
	شرح نخبة الفكر

هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)

متن الكافي مع مختصر الشافي

رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)

ستطبع قريبا بعون الله تعالى

ملونة مجلدة/ كرتون مقوي

الجامع للترمذي	الصحيح للبخاري
	شرح الجامي

ملونة مجلدة

(٧ مجلدات)	الصحيح لمسلم
(مجلدين)	الموطأ للإمام محمد
(٣ مجلدات)	الموطأ للإمام مالك
(٨ مجلدات)	الهداية
(٤ مجلدات)	مشكاة المصابيح
(٣ مجلدات)	تفسير الجلالين
(مجلدين)	مختصر المعاني
(مجلدين)	نور الأنوار
(٣ مجلدات)	كنز الدقائق

تفسير البيضاوي	التيبان في علوم القرآن
الحسامي	المسند للإمام الأعظم
شرح العقائد	الهدية السعيدية
أصول الشاشي	القطني
نفحة العرب	تيسير مصطلح الحديث
مختصر القدوري	شرح التهذيب
نور الإيضاح	تعريب علم الصيغة
ديوان الحماسة	البلاغة الواضحة
المقامات الحريرية	ديوان المتنبي
آثار السنن	النحو الواضح (ابتدائية، ثانوية)

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)

Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)

Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)

Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)

Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)

To be published Shortly Insha Allah

Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبہ ایشیائی

طبع شدہ

رنگین مجلد

تیسیر المنطق	فارسی زبان کا آسان قاعدہ	تفسیر عثمانی (۲ جلد)
تاریخ اسلام	علم الصرف (اولین، آخرین)	خطبات الاحکام لجمععات العام
بہشتی گوہر	تسہیل المبتدی	حصن حصین
فوائد مکہ	جوامع الکلم مع چہل اوعیہ مسنونہ	الحزب الاعظم (سینے کی ترتیب پر مکمل)
علم النحو	عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)	الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر مکمل)
جمال القرآن	عربی صفوۃ المصادر	لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
نحو میر	صرف میر	معلم الحجاج
تعلیم العقائد	تیسیر الابواب	فضائل حج
سیر الصحابیات	نام حق	خصائل نبوی شرح شمائل ترمذی
کریمہ	فصول اکبری	تعلیم الاسلام (مکمل)
پندنامہ	میزان و منشعب	بہشتی زیور (تین حصے)
پنج سورۃ	نماز مدلل	بہشتی زیور (مکمل)
سورۃ لیس	نورانی قاعدہ (چھوٹا/ بڑا)	
آسان نماز	عم پارہ درسی	
منزل	عم پارہ	
	تیسیر المبتدی	

کارڈ کور / مجلد

فضائل اعمال	اکرام مسلم
منتخب احادیث	مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)

زیر طبع

مکمل قرآن حافظی ۱۵ سطری
بیان القرآن (مکمل)

رنگین کارڈ کور

آداب المعاشرت	حیات المسلمین
زاد السعید	تعلیم الدین
جزاء الاعمال	خیر الاصول فی حدیث الرسول
روضۃ الادب	الحجامہ (چھپنا لگانا) (جدید ایڈیشن)
آسان اصول فقہ	الحزب الاعظم (سینے کی ترتیب پر) (مجموعی)
معین الفلسفہ	الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر) (مجموعی)
معین الاصول	عربی زبان کا آسان قاعدہ